

ΤΑΣΟΣ Α. ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΣΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ

Στη μνήμη της μητέρας μου

Οι Σέρρες είχαν, όπως είναι γνωστό, ιδιαίτερη οικονομική, πολιτική και πολιτιστική σημασία κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Τα χριστιανικά μνημεία της πόλης θα πρέπει να ήταν πριν από την κατάληψή της από τους Τούρκους (19 Σεπτεμβρίου 1383) αναλόγως σημαντικά σε αριθμό και ποιότητα, αν κρίνουμε από τις συνήθως σποραδικές μνείες αρχαιολογικών πηγών της υστεροβυζαντινής εποχής¹ και από τα ευρήματα της έως τώρα περιορισμένης αρχαιολογικής έρευνας². Το πολύτιμο μελέτημα για τις Σέρρες και την περιοχή τους που συνέταξε και δημοσίευσε στα τέλη του 19ου αι. ο σοφός φιλόλογος Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου³ και το ερευνητικό έργο του βυζαντινολόγου Γεωργίου Λαμπάκη την πρώτη δεκαετία του αιώνα μας⁴ παρέχουν αξιόλογες μαρτυρίες για την επιβίωση πολλών από τα μνημεία αυτά κατά τη μακρόχρονη οθωμανική κατοχή των Σερρών (1383-1912)⁵, παρά τις επανειλημμένες καταστροφές στην πόλη, κυρίως από πυρκαγιές⁶. Ωστόσο τη συνέχεια της ύπαρξης των περισσότερων τους τη διατάραζαν ή τη διέκοψαν βίαια η πυρπόληση του ελληνικού τομέα της πόλης από τους Βουλγάρους στις 28 Ιουνίου (π.η.) του 1913 και οι επακόλουθες σαρωτικές πολεοδομικές επεμβάσεις κατά τη σύνταξη και εφαρμογή των σχεδίων για τη μετέπειτα ανοικοδόμησή του⁷. Οι τελευταίες μάλιστα, με τον επείγοντα και ανελαστικό τρόπο που επιβλήθηκαν και τις λίγο-πολύ ανώμαλες ιστορικές συνθήκες υπό τις οποίες υλοποιήθηκαν, εμπόδισαν ουσιαστικά και τη δυνατότητα επιστημονικής γνώσης για τα μνημεία, όταν αργότερα οι δοκιμασίες της πόλης έπαψαν.

Συγκεντρώνοντας κανείς τις ψηφίδες που συνθέτουν την ιστορία καθεμιάς από τις σερραϊκές εκκλησίες που είτε εξαφανίστηκαν είτε αλλοιώθηκαν μέσα στο χρόνο είναι φανερό, νομίζω, πως φωτίζει μια πλευρά, δεν έχει σημασία μικρή ή μεγάλη, από την ιστορία της πόλης και την κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική της ζωή έως τις μέρες μας. Στην παρούσα εργασία, που εντάσσεται στο πλαίσιο ευρύτερης μελέτης μας για σερραϊκούς ναούς, θα επιχειρήσουμε να διαγράψουμε τις ιστορικές τύχες μιας από τις «ελάσσονες» σήμερα εκκλησίες των Σερρών, της Αγίας Παρασκευής· και καθώς σ' αυτές αντανάκλαται ένα μέρος από τις ιστορικές περιπέτειες της πόλης κατά τους νεότερους χρόνους, ελπίζουμε ότι συμβάλλουμε έτσι και στη διερεύνηση του παρελθόντος και της πολιτιστικής φυσιογνωμίας της.

Ο σημερινός ναός της Αγίας Παρασκευής, παρεκκλήσι του «Θρησκευτικοεθνικού Συλλόγου Σερρών “Η Αναγέννησις”», βρίσκεται στη διασταύρωση των οδών Ίωνος Δραγούμη (αρ. 32) και Αγίου Αντωνίου, σε πολύ μικρή απόσταση ανατολικά από την Παλιά Μητρόπολη (σχ. 1). Διαδέχτηκε στην ίδια περίπου θέση τον προηγούμενο ομώνυμο ναό

που έπαθε σοβαρές ζημιές στην πυρκαγιά του Ιουνίου του 1913 και κατεδαφίστηκε λίγο καιρό μετά, όταν η περιοχή ρυμοτομήθηκε κατά το νέο πολεοδομικό σχέδιο της πόλης. Η ανέγερση του νέου ναού άρχισε τον Αύγουστο του 1927 και τα εγκαίνια του έγιναν το 1935⁸. Στο υπέρθυρο της κύριας εισόδου, στη βόρεια πλευρά του ναού, εξωτερικά είναι σκαλισμένη σε πλάκα η ακόλουθη επιγραφή:

ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
ΕΠΙΤΡΟΠΕΥΟΝΤΩΝ ΤΩΝ Κ.Κ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΥΡΟΥ ΚΥΡΟΥ
ΠΑΣΧΑΛΗ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΚΑΙ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΣΤΕΡΙΟΥ ΟΙΚΟΔΟΜΗΘΗ ΤΟ ΠΑΝΣΕΙΠΤΟΝ
ΤΟΥΤΟ ΝΑΪΔΡΙΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΠΟΛΛΑΙΣ ΜΕΡΙΜΝΑΙΣ ΚΑΙ
ΕΥΣΕΒΗ ΖΗΛΩ ΤΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΑΙΣ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ
ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΑΠΑΝΤΑΧΟΥ ΣΕΡΡΑΙΩΝ ΖΗΛΩ ΔΕ ΤΟΥ ΕΡΓΟΛΗΠΤΟΥ ΚΑΙ
ΣΧΕΔΙΑΣΤΟΥ Κ.Π. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΜΕΛΙΟΥ ΤΟΥΤΟΥ ΤΕΘΕΝΤΟΣ ΕΝ
ΟΝΟΜΑΤΙ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΧΟΙΝΑ ΕΝ ΕΤΕΙ 1927.

Στο εσωτερικό του ναού, ψηλά και λίγο δεξιά από τη νότια είσοδο, υπάρχει άλλη μία επιγραφή σχετική με την ανέγερσή του:

ΕΞΩΚΚΛΗΣΙΟΝ ΟΣΙΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΑΓΙΑΣ
ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΣΕΡΡΩΝ

ΑΝΕΓΕΡΘΕΝ ΤΩ 1925 ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΤΩΝ ΦΙΛΟΘΡΗΣΚΩΝ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΣΕΡΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΝΤΑΧΟΥ
ΣΕΡΡΑΙΩΝ ΠΛΗΣΙΩΝ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΜΕΓΑΛΗΝ ΠΥΡΚΑΪΑΝ
ΤΗΣ 29 ΙΟΥΝΙΟΥ 1913 ΠΥΡΠΟΛΥΘΕΙΣΗΣ ΤΟΙΑΥΤΗΣ.

Η χρονολογία της ανέγερσης στη δεύτερη αυτή επιγραφή είναι εσφαλμένη, δε μπόρεσα όμως να εξακριβώσω ποια υπήρξε η αιτία του λάθους. Σε μια τρίτη επιγραφή, πολύ εκτεταμένη, που βρίσκεται δεξιά δίπλα στην προηγούμενη, ακριβώς απέναντι από την κύρια είσοδο, αναφέρονται τα ονόματα των ευεργετών και δωρητών που συνέβαλαν στην ανέγερση της Αγίας Παρασκευής.

Χαρακτηριστικά αρχιτεκτονικά στοιχεία του ναού είναι ο μολυβοσκεπαστος τρούλλος του που απολήγει σε έναν μικρότερο στην κορυφή, καθώς και τα δύο καμπαναριά του (εικ. 1 και 2). Αν και το κτίσμα δεν εντάσσεται σε κάποιον παραδοσιακό τύπο, θα μπορούσαμε να πούμε πως προσεγγίζει αυτόν της μονόκλιτης βασιλικής με τρούλλο. Η μορφή του ναού κατά το αρχικό σχέδιο, όπως φαίνεται τουλάχιστον σε φωτογραφία του από τον καιρό που χτιζόταν, ήταν απλούστερη και πιο αρμονική⁹. Αλλοιώθηκε όμως, όταν ο ναός επεκτάθηκε προς τα δυτικά και προσκολλήθηκε στο γειτονικό μονόροφο κτήριο, που άρχισε να κατασκευάζεται προτού ολοκληρωθεί η ανέγερση του ναού, για να χρησιμεύσει ως αίθουσα ομιλιών¹⁰. Πριν από κάμποσα χρόνια οι ενδιάμεσοι τοίχοι κατεδαφίστηκαν και οι εσωτερικοί χώροι του ναού και της αίθουσας ενοποιήθηκαν για την εξυπηρέτηση του εκκλησιάσματος.

Στο ναό φυλάσσεται τεμάχιο των λειψάνων της αγίας Παρασκευής (οστό από το χέρι της). Είναι τοποθετημένο σε μικρή θήκη και εκτίθεται για προσκύνηση μπροστά στην είκόνα της αγίας.

Στον περίβολο της Αγίας Παρασκευής πίσω από το ιερό, σ' ένα υπόγειο κτίσμα, βρίσκεται το ομώνυμο αγίασμα και μαζί του ένα άλλο σ' όνομα του αγίου Στυλιανού. Πάνω από την είσοδο του χώρου αυτού υπάρχει η παρακάτω επιγραφή:

– ΑΓΙΑΣΜΑ –

ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ
ΑΝΕΓΕΡΘΗ ΕΠΙ ΤΟΥ ΑΠΟΤΕΦΡΩΘΕΝΤΟΣ ΤΟΙΟΥΤΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΜΕΓΑΛΗ ΠΥΡΚΑΪΑΝ ΤΟΥ 1913 ΔΑΠΑΝΑΙΣ ΚΥΡΟΥ Ι. ΚΥΡΟΥ ΚΑΙ
ΤΗΣ ΣΥΖΥΓΟΥ ΑΥΤΟΥΛ ΑΝΝΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1919.

Ένα νεότερο θολοσκέπαστο κυκλικό κτίσμα επάνω στο προηγούμενο περικλείει το τρίτο αγίασμα του σημερινού ναού της Αγίας Παρασκευής, αυτό της Ζωοδόχου Πηγής.

Ο Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου σημειώνει πως είχε η Αγία Παρασκευή ιερά λειψάνα και αγίασμα (προφανώς το πρώτο από τα τρία που προαναφέραμε) γράφοντας για το ναό που υπήρχε πριν από την καταστροφή του 1913: «νέος επί παλαιότερου ναός μεθ' Αγιάσματος και αγίων λειψάνων (άνευ εγγράφου τινος)»¹¹. Κι ίσως το σωζόμενο τεμάχιο λειψάνων και το αγίασμα να είναι σήμερα οι μοναδικοί υλικοί δεσμοί της τωρινής εκκλησίας με τις μορφές που είχε αυτή κατά τη μακρά ιστορία της, την οποία θα σκιαγραφήσουμε στη συνέχεια.

Η αρχαιότερη μνεία του ναού της Αγίας Παρασκευής γίνεται σε απόσπασμα οθωμανικού λεπτομερούς κώδικα καταγραφής φορολογικών προσόδων (*mufassal defter*)¹² που βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη «Κυρίλλου και Μεθοδίου» της Σόφιας και χρονολογείται μεταξύ 1494 και 1503¹³. Ο κώδικας αφορούσε την ευρύτερη περιοχή των Σερρών και περιλαμβάνει στο σωζόμενο σήμερα τμήμα του ένα μέρος μόνον από την καταγραφή, κατά γειτονιές (*μαχαλάδες*), του χριστιανικού πληθυσμού της πόλης¹⁴. Σ' αυτό αναφέρεται και η γειτονιά της Αγίας Παρασκευής (*Mahala Aja Paraskeva*)¹⁵, για την οποία δεν υπάρχει αναφορά στους παλαιότερους γνωστούς οθωμανικούς φορολογικούς κώδικες για την πόλη των Σερρών¹⁶.

Τον καιρό της καταγραφής στη γειτονιά της Αγίας Παρασκευής κατοικούσαν δέκα οικογένειες με ενήλικο άρρενα αρχηγό, ένας άγαμος και πέντε οικογένειες με αρχηγό χήρα, δηλ. περίπου 70 άτομα¹⁷, ελάχιστο ποσοστό του χριστιανικού πληθυσμού των Σερρών, που έφτανε την εποχή εκείνη περίπου τις 3489 ψυχές¹⁸. Στην καταγραφή πρώτο έχει τεθεί, κατά τη συνήθη πρακτική, το όνομα του εφημερίου του ναού («παπάς *Târlelica* [= ;]), που είναι και ο αντιπρόσωπος της γειτονιάς στις αρχές¹⁹. Οι άλλοι οικογενειάρχες που καταγράφονται στη συνέχεια είναι²⁰: ο Γιάννης Τσαμνάτος (;) (*Camnato*), ο Γιώργης του Κώστα, ο Ανδρέας του Γιώργη, ο Γιάννης του Θεοδώρου, ο Κομνηνός *Pirmasino* (;) ο Γιάννης του Αλεξίου, ο Μιχαήλ του Στεφάνου, ο Γιώργης του Στεφάνου και ο Στάινος Ξενοπούλος (*Aksenopulo*). Ακολουθούν οι χήρες Χρυσαφιά (*Hrisakija*), γυναίκα του Μαξίμου (;) (*Kasim*), Θόδω (*Toda*) του Μαριανού (;) (*Karijasno*), Ράικα του Παπά, Κομνηνή του Γιάννη και Λασκαρίνα του Σταβρίλου, και τέλος ο άγαμος Γιάννης του Στεφάνου.

Για τη μορφή της γειτονιάς της Αγίας Παρασκευής εκεί περί το 1500 δεν έχουμε κάποιο συγκεκριμένο στοιχείο. Μιαν ιδέα ωστόσο μας δίνει η αποτύπωση της μορφής που είχε η περιοχή της πριν από την πυρκαγιά του 1913, όπως παρουσιάζεται σε τμήμα του κτηματογραφικού χάρτη του 1913 (κλίμ. 1:500) με την πυρίκαυστη ζώνη των Σερρών (σχ. 1)²¹. Αν το συνδυάσουμε με την εικόνα της εκκλησίας και αμυδρά ενός μέρους του χώρου γύρω από αυτήν σε λεπτομέρεια φωτογραφίας της περιοχής που τραβήχτηκε λίγο καιρό μετά την ίδια πυρκαγιά (εικ. 6), αλλά κυρίως με τα δεδομένα ερευνών για την παραδοσιακή αρχιτεκτονική και πολεοδομία άλλων μακεδονικών πόλεων, μπορούμε να υποθέσουμε πως η γειτονιά είχε μία τυπική μορφή *μαχαλά* της τουρκοκρατίας. Ήταν δηλ. μικρή τοιχογύριστη οικοδομική νησίδα με την εκκλησία χωροθετημένη στο εσωτερικό της άνοιγμα²². Το άνοιγμα αυτό θα ήταν κι ένα είδος μεσαυλίου των κατοικιών της νησίδας. Όσο για τον αριθμό των κατοικιών, θα πρέπει να κυμαινόταν μεταξύ 12 και 15, γιατί οικογένειες προσώπων με πολύ πιθανή συγγένεια είναι ενδεχόμενο να συγκατοικούσαν (Γιώργης του Κώστα και Ανδρέας του Γιώργη [πατέρας και γιος;] Μιχαήλ του Στεφάνου και Γιώργης του

Στεφάνου [αδελφοί, με τρίτον τον άγαμο Γιάννη;]· ο παπάς και η χήρα Ράικα [κόρη του;]).

Ο ναός της Αγίας Παρασκευής ήταν το κοινωνικό κέντρο της γειτονιάς και ασφαλώς αντικείμενο ιδιαίτερης φροντίδας και σεβασμού από μέρους των περιοίκων ενοριτών. Τιμούσαν σ' αυτόν, όπως γίνεται έως σήμερα, τη μνήμη της μεγαλομάρτυρος Παρασκευής. Ως προς το σημείο τούτο διαφορετική άποψη διατύπωσε ο Βούλγαρος ιστορικός Hr. Gandev, που θεώρησε το σερραϊκό ναό αφιερωμένο στο όνομα της Αγίας Παρασκευής της Νέας, της γνωστής ως Επιβατηνής ή του Τυρνόβου, η οποία έζησε γύρω στο 10ο με 11ο αιώνα²³. Η αγία αυτή εκοιμήθη στην Καλλικράτεια της Προποντίδας και το λείψανό της μετά από πολλές περιπλανήσεις βρίσκεται σήμερα στη μονή των Τριών Ιεραρχών στο Ιάσιο της Ρουμανίας²⁴. Η άποψη του Gandev δεν βασίζεται σε κάποιο συγκεκριμένο τεκμήριο· φαίνεται πως προκύπτει συμπερασματικά από τις γενικότερες διαπιστώσεις του για τη μεγάλη διάδοση της λατρείας της νεότερης αγίας στο βαλκανικό χώρο²⁵. Ωστόσο μεταγενέστερες ενδείξεις που πιθανόν να συνηγορούσαν στην παραπάνω άποψη απουσιάζουν εντελώς. Κι επιπλέον το ζήτημα διασαφηνίζεται με τη βοήθεια ειδικότερα της συγγραφής του παπα-Συναδινού, ο οποίος έναν αιώνα αργότερα αναφέρεται με έμμεσο αλλά ξεκάθαρο και αναμφισβήτητο τρόπο σε ναό της μάρτυρος Παρασκευής²⁶. Η αναφορά αυτή έχει ιδιαίτερη αξία²⁷, αν υπήρχε οποιαδήποτε σχέση του προσώπου της με κάποιο ναό των Σερρών, ασφαλώς δε θα την αποσιωπούσε. Επιπλέον, το θεωρώ απίθανο να λησμονήθηκε ή να εγκαταλείφθηκε η λατρεία της αγίας Παρασκευής της Νέας και στον ίδιο ναό να αντικαταστάθηκε από τη λατρεία της ομώνυμης μάρτυρος, γιατί η στάση του παπα-Συναδινού απέναντι στην πρώτη δείχνει ότι και στις Σέρρες πρέπει να ήταν έντονη και σίγουρα μακροχρόνια η ευλάβεια προς το πρόσωπό της.

Η απουσία κάθε μνείας του ναού της Αγίας Παρασκευής από μοναστηριακά έγγραφα που έχουν εκδοθεί ως τώρα και αφορούν την πόλη των Σερρών, καθώς και η τέλεια έλλειψη αρχαιολογικών στοιχείων, δε μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε σαφή γνώμη για το πόσο παλαιότερα από την αναφορά του οθωμανικού φορολογικού καταστίχου είναι δυνατό να αναχθεί η ίδρυσή του. Μπορούμε μονάχα να υποθέσουμε, κρίνοντας από τη γενική εικόνα των ιστορικών συνθηκών της εποχής, πως ο ναός που μαρτυρείται στο κατάστιχο περί το 1500 είναι ίσως κτίσμα της παλαιολόγειας εποχής και πιθανότερα των χρόνων πριν από την οθωμανική κατάληψη του 1383²⁸. Η πολιτική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην πόλη των Σερρών κατά τους δύο πρώτους αιώνες τουρκικής κατοχής δεν είναι επαρκώς γνωστή και δε μπορεί να αποτελέσει ασφαλές κριτήριο για μια χρονολόγηση, ωστόσο θεωρούμε ότι δύσκολα θα γινόταν δυνατή η ανέγερση ενός νέου ναού υπό τις περιστάσεις που επικράτησαν ιδιαίτερα μετά τα μέσα του 15ου αι.²⁹. Τις παραπάνω υποθέσεις θα μπορούσε ενδεχομένως να επιβεβαιώσει η αρχαιολογική σκαπάνη, κάτι τέτοιο όμως φαίνεται προς το παρόν αδύνατον.

Η έλλειψη κάθε σχετικής πηγής κάνει επίσης αβέβαιη και τη διατύπωση κάποιας άποψης για το ποια μπορεί να ήταν η θέση του ναού της Αγίας Παρασκευής στη λατρεία των Σερραίων χριστιανών κατά τη βυζαντινή εποχή ή την πρώιμη τουρκοκρατία. Ως προς αυτό θα επιστημόνουμε μόνον το γεγονός ότι ήταν χτισμένος στο κέντρο σχεδόν της βυζαντινής πόλης ή, αργότερα, του χριστιανικού τομέα της³⁰, σε πολύ μικρή απόσταση βόρεια από τη «βασιλική οδό», τον κεντρικότερο δρόμο των Σερρών τα βυζαντινά χρόνια³¹: ακόμη την άμεση γειτνίασή του με το μητροπολιτικό ναό των Αγίων Θεοδώρων και το ότι δε βρισκόταν μακριά από δυο ιστορικούς ναούς της πόλης, από τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, μετόχι της ομώνυμης μονής του Μενοικίου, στ' ανατολικά της³², και την Αγία Μαρίνα στα νότια³³. Όλα αυτά συνιστούν, νομίζω, μια προνομίωχο τοποθεσία και υποδη-

λώνουν κάποια ιδιαίτερη σπουδαιότητα, που όμως δεν είναι εύκολο να ανιχνευθεί με τα δεδομένα που έχουμε ως σήμερα στη διάθεσή μας.

Η μαρτυρία του οθωμανικού φορολογικού κώδικα του 1494/1503 για τη γειτονιά και το ναό της Αγίας Παρασκευής ακολουθείται χρονολογικά από εκείνες του κληρικού των Σερρών και συγγραφέα του 17ου αι. παπα-Συναδινού (1600 – μετά 1646), τον οποίο μνημονεύσαμε πιο πάνω. Περιλαμβάνονται στο χρονογραφικό και ηθικοδιδασκτικό του έργο που σώζεται στον αυτόγραφο κώδικα Κουτλουμουσίου 153 (αγιορ. 3226). Η πρώτη μαρτυρία δίνεται στην καταγραφή ενός συμβάντος του 1615: *απέθανεν ο παπακυρ-Ιωάννης ο Μουρμούρης και ενοριτής (= εφημέριος) της Αγίας Παρασκευής (Κουτλ. 153, φ 18^τ)³⁴. Τον παπακυρ-Ιωάννη τον διαδέχτηκε στη θέση του εφημερίου του ναού ο παπακυρ-Δημητρουδής ο Καργούδης: κ' όταν αυτός πέθανε από πανούκλα το καλοκαίρι του 1623, ο μητροπολίτης Σερρών Τιμόθεος διόρισε στις 12 Αυγούστου 1623 εφημέριο εκεί τον παπα-Συναδινό, όπως ο ίδιος αφηγείται: *απέθανεν και ο παπακυρ-Δημητρουδής ο Καργούδης, ως λς' χρονών άνθρωπος [...] και είχε ενορίες την Αγίαν Παρασκευή, τον Σκυψοδιάβα, την Αγίαν Μαρίνα, τον Άγιον Γεώργιον της Δίβρης και τον άγιον Ιωάννην. [...]**

† Τω αυτώ χρόνω τον Αύγουστον ιθ', έλαβα από τον κυρ Τιμόθεον την ενορίαν την Αγίαν Παρασκευήν, τον Ταξιαρχούδη, την Αγίαν Μαρίνα και τον Άγιο Γεώργιον της Δίβρης και τον Άγιον Ιωάννην δι' άσπρα,ς (6.000) (Κουτλ. 153, φ 28^{τ-ν})³⁵.

Ο καινούργιος εφημέριος έδειξε ιδιαίτερη φροντίδα για την ευπρέπεια και τον εξωραϊσμό του ενοριακού ναού της Αγίας Παρασκευής. Όπως θυμάται και γράφει αρκετά χρόνια μετά, η εκκλησία τότε που την παρέλαβε ήταν πολύ παραμελημένη· γι' αυτό κι εκείνος ανέλαβε με τη βοήθεια των ενοριτών της να την αγιογραφήσει: *η Αγία Παρασκευή η εκκλησία οπού είναι μέσα εις τας Σέρρας ήταν το πρώτον αστόριστη (= αζωγράφιστη, χωρίς αγιογραφίες) και είχε μεγάλη ασχημία και ήτον ωσάν αχούρι. Και έτσι εγώ εσπούδαξα τον μαχαλάν (= κατάφερα τους ενορίτες) με πολύν κόπον και διδαχήν και έδωσαν τα μισά άσπρα και εγώ έδωσα τα άλλα τα μισά και εστόριάσαμεν την εκκλησίαν (Κουτλ. 153, φ 185^ν)³⁶. Το γεγονός θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά ανάμεσα στο 1629 και το 1642, οπότε γίνεται η καταγραφή του, μάλλον πιο κοντά στη δεύτερη χρονολογία³⁷.*

Στις σελίδες της συγγραφής του παπα-Συναδινού περιγράφονται με συναρπαστικό τρόπο τα πλούσια εικονογραφικά θέματα που ιστορημένα με την καθοδήγηση του ίδιου του εφημερίου κάλυψαν τους τοίχους της εκκλησίας. Η ζωντάνια της περιγραφής φαίνεται πως αντανακλά σε μεγάλο βαθμό την έντονη αφηγηματική διάθεση και τον αναλυτικό τρόπο που χαρακτηρίζαν την εξέλιξη του κάθε θέματος στις επιμέρους σκηνές. Η περιγραφή του ζωγραφικού διακόσμου της Αγίας Παρασκευής εκτείνεται στα φ 185^ν - 188^ν του έργου του Συναδινού. Οι εικονογραφικές παραστάσεις που απλώς αναφέρονται είναι οι άγιοι και του Χριστού τα πάθη και της αγίας Παρασκευής τα μαρτύρια (φ 185^ν), ενώ αναλύονται αρκετά διεξοδικά η Γένεση (φ 186^{τ-ν}· πρβλ. εικ. 4), οι παραβολές του Χριστού (φ 186^ν - 187^ν), η ιστορία του παγκάλου Ιωσήφ (φ 187^ν) και τέλος η Μέλλουσα Κρίση με την τιμωρία των αμαρτωλών (φ. 188^τ· πρβλ. εικ. 5). Κάποιες μάλιστα σκηνές από την τελευταία παράσταση έδωσαν αφορμή για σοβαρή αναταραχή ανάμεσα στους χριστιανούς και για ζωηρές αντιδράσεις με στόχο τον ίδιο τον παπα-Συναδινό. Τελικά, για να εξομαλυνθεί η κατάσταση και να μην προκληθεί η ανάμιξη των Τούρκων, χρειάστηκε να επέμβει ο μητροπολίτης Δανιήλ, ενώ ο Συναδινός αναγκάστηκε να βάλει τον αγιογράφο να σθήσει τις επίμαχες σκηνές. Κατά τους επικριτές του, οι σκηνές αυτές παρουσίαζαν *τον βασιλέα οπού μας ορίζει (εννοούσαν το σουλτάνο) εις την Κόλασιν (φ 188^ν)³⁸.*

Η περιγραφή που προαναφέραμε δεν παρέχει καμία ένδειξη για το αν σ' αυτή τη διακόσμηση του ναού υπόκειται κάποια παλαιότερη, που θα σωζόταν τυχόν σε ίχνη ως τότε

και ίσως είχε επηρεάσει θεματολογικά τον παπα-Συναδινό και κατά δεύτερο λόγο το ζωγράφο που εκείνος προσέλαβε. Δεν αποκλείεται να συνέβαινε πράγματι κάτι τέτοιο κι επιπλέον η φθορά και η εγκατάλειψη της Αγίας Παρασκευής, για τις οποίες κάνει λόγο ο Συναδινός, να φανερώνουν παλαιότητα. Ίσως λοιπόν να μπορούμε να ταυτίσουμε το οικοδόμημα του ναού του 17ου αι. με αυτό που μαρτυρείται στο οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο του 1494/1503, κι επιπλέον να υποθέσουμε, επεκτείνοντας όσα σχετικά είπαμε νωρίτερα, ότι το κτίσμα των χρόνων του παπα-Συναδινού αναγόταν, ίσως, στην παλαιολόγεια εποχή. Με ειδικότερη διερεύνηση, που ξεφεύγει από τα όρια της εργασίας αυτής, θα μπορούσε να κριθεί μήπως τυχόν και η παρουσία ή ο συνδυασμός ορισμένων ζωγραφικών θεμάτων, όπως λ.χ. της ιστορίας του Ιωσήφ, του εικονογραφικού κύκλου της ζωής και του μαρτυρίου της αγίας στο όνομα της οποίας ήταν αφιερωμένος ο ναός, κ.ά., ενισχύουν την παραπάνω υπόθεση (εάν βέβαια προϋποθεθεί πως αυτά τα θέματα προϋπήρχαν στο διάκοσμο του ναού και αναπαράχθηκαν στη νεότερη αγιογράφησή του).

Ας σημειώσουμε ακόμη πως ο ναός αυτός θα πρέπει να ήταν αρκετά μεγάλος. Στην άποψη αυτή μάς οδηγεί καταρχήν το γεγονός ότι τα θέματά της αγιογράφισης, ακόμη κι αν η εντύπωση που προκαλούν οφείλεται κατά ένα μέρος στην παρουσίαση του παπα-Συναδινού, δεν παύουν να απαιτούν μεγάλες επιφάνειες. Κι ίσως μian επιπλέον ένδειξη παρέχει η διαπίστωση πως ο νεότερος ναός, που χτίστηκε στην ίδια θέση και υπήρχε ακέραιος έως το 1913, φαίνεται από τη φωτογραφία και ιδιαίτερα από το σχέδιο της περιοχής του όπως ήταν μετά την πυρκαγιά (εικ. 6 και σχ. 1) να έχει αρκετά μεγάλο εμβαδόν³⁹. ένδειξη βέβαια που ισχύει με την προϋπόθεση ότι κατά την επανανέγερσή του ο ναός δεν είχε επεκταθεί σε σχέση με τον παλαιότερο.

Από το πρώτο μισό του 17ου αι. έως τα τέλη του 19ου οι μαρτυρίες για την Αγία Παρασκευή των Σερρών είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Για μοναδική φορά η Εκκλησία του παπα-Συναδινού μνημονεύεται σε έγγραφο του μητροπολίτη Σερρών Γαβριήλ, συνταγμένο το Φεβρουάριο του 1736 και καταχωρημένο στον κώδικα της Μητροπόλεως, σ. 261, απ' όπου το παρέθεσε στην εργασία του ο Παπαγεωργίου. Σύμφωνα με αυτό, η ενορία της Αγίας Παρασκευής είχε παραχωρηθεί από τον προγενέστερο μητροπολίτη Στέφανο (1706-1728) μαζί με άλλες σερραϊκές ενορίες για «εκμετάλλευση» σε λαϊκούς, και τη χρονιά εκείνη επανέρχονταν κανονικά στον έλεγχο της Μητροπόλεως: *Εύρομεν δέ δεδομένας τρόπω τούτω υπό μὲν τοῦ κυρ Ἀνθίμου τὴν ἐνορίαν τῆς Ἐπισκέψεως [...], υπό δὲ τοῦ μετ' αὐτὸν Στεφάνου [...] τὸν Ταξιάρχην, τὸν ἅγιον Νικόλαον, τὸν Ἐπάνω ἅγιον Γεώργιον, τὴν ἁγίαν Παρασκευὴν, τὴν ἁγίαν Μαρίναν*⁴⁰.

Στο ναό της Αγίας Παρασκευής που κήκε τον Ιούνιο του 1913 αφιέρωσε λίγες γραμμές της συγγραφής του ο Πέτρος Παπαγεωργίου, ο οποίος τον γνώρισε στην καμπή της προτελευταίας δεκαετίας του περασμένου αιώνα (1889-1891). Ο ναός ήταν «νεός επί παλαιότερου [...] μεθ' Αγιάσματος και αγίων λειψάνων (άνευ εγγράφου τινός) και κομψού κωδωνοστασίου»: από αυτόν οι Τούρκοι των Σερρών ονόμαζαν και την ενορία, περίπου όπως τετρακόσια χρόνια νωρίτερα, «Παρασκευή μαχαλεσί» (Paraskevi mahallesi)⁴¹. Ο βυζαντινολόγος Γεώργιος Λαμπάκης, διευθυντής του Μουσείου της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, που επισκέφθηκε και εξέτασε τα μνημεία των Σερρών τον Αύγουστο

του 1902, απ αριθμεί μονάχα το ναό ανάμεσα στους άλλους της πόλης και κάνει λόγο για δύο εικόνες, μία του Χριστού και μία της Παναγίας της Οδηγήτριας, που βρίσκονταν στο εικονοστάσι του, «έργα νέα, ανάξια λόγου», όπως τις χαρακτηρίζει, και μια τρίτη στο γυναικωνίτη με επιγραφή ΜΗΡ ΘΟΥ Η ΠΑΝΤΑΚ ΕΛΕΟΥΣΑ⁴². Την ολοκληρωτική σχεδόν απουσία πληροφοριών για τη μορφή της Αγίας Παρασκευής πριν από τον εμπρησμό του 1913 την αναπληρώνει σε κάποιο βαθμό η μοναδική σωζόμενη άποψη της σε μεσοπολεμική φωτογραφική κάρτα τοπικής έκδοσης, που παρουσιάζει ένα μέρος της πυρκαυστής ζώνης στην ανατολική πλευρά του ελληνικού τομέα των Σερρών⁴³. Με τη βοήθειά της θα επιχειρήσουμε να ανασυνθέσουμε, όσο μπορούμε, τη μορφή και τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά αυτής της χαμένης σήμερα σερραϊκής εκκλησίας (εικ. 6).

Η Αγία Παρασκευή των αρχών του αιώνα μας βρισκόταν στο κέντρο μιας αυλής και την περιέκλειαν τα στίτια της οικοδομικής της νησίδας από τα νότια, τα νοτιοδυτικά, πιθανότατα και τα βόρεια, κι ένας αρκετά ψηλός τοίχος από τα δυτικά, που όμοιος του υπήρχε μάλλον και πίσω από το ιερό. Η είσοδος της αυλής θα πρέπει να ήταν στα δυτικά, απέναντι από την κύρια είσοδο του ναού (το άνοιγμα που διακρίνεται στο κάτω αριστερά μέρος της εικ. 6) από αυτήν θα έμπαινε κανείς στον ανοιχτό χώρο μπροστά στην εκκλησία, κατάλληλο για θρησκευτικές και κοινωνικές εκδηλώσεις.

Η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής ήταν μια τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με δίριχτη στέγη, όμοια σχεδόν με την κοντινή της του Αγίου Αντωνίου και της Αγίας Μαρίας (φαίνεται στο επάνω μέρος της εικ. 6). Ο τύπος αυτός είχε ευρύτατη διάδοση την εποχή της ύστερης τουρκοκρατίας σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο και ιδιαίτερα στην Μακεδονία⁴⁴ κι επικρατεί απολύτως στους ναούς που χτίστηκαν τότε στις Σέρρες⁴⁵. Οι διαστάσεις της εξωτερικά, όπως προκύπτουν από το χάρτη (σχ. 1), ήταν κατά προσέγγιση 19 X 12,5 μ., χωρίς την κόγχη του ιερού⁴⁶, κάτι που δείχνει ότι ήταν αρκετά μεγάλη.

Ο ναός χωριζόταν με δύο σειρές πεσσών σε τρία κλίτη. Από αυτά το κεντρικό ήταν ψηλότερο και πολύ πλατύτερο από τα πλαϊνά. Στη δυτική πλευρά του υπήρχε ανοιχτή στοά από έξι πεσσούς που σχημάτιζαν πέντε τοξωτά ανοίγματα, από τα οποία το μεσαίο ήταν πλατύτερο. Πάνω στη στοά ασφαλώς θα στηριζόταν ο γυναικωνίτης, τον οποίον ανέφερε (παρεμπιπτόντως) ο Γ. Λαμπάκης. Για την εσωτερική του διαμορφωση εδώ δεν υπάρχει κάποια ένδειξη, ως στοιχείο πάντως της μεταβυζαντινής βασιλικής γνωρίζουμε πως είναι από τα βασικά.

Η Αγία Παρασκευή εκτός από την κύρια δυτική είσοδο, που θα αντιστοιχούσε στη μεσαία καμάρα της στοάς, είχε τουλάχιστον μία ακόμη στη βόρεια πλευρά της. Ο κυρίως ναός φωτιζόταν από δύο σειρές αρκετά μεγάλα τοξωτά παράθυρα, αντιστοίχως στη βόρεια και τη νότια πλευρά του. Στο αέτωμα της δυτικής πλευράς υπήρχε ένα ορθογώνιο παράθυρο, λίγο χαμηλότερα δεξιά και αριστερά συμμετρικά προς αυτό δύο ορθογώνιοι φεγγίτες και πάνω από τη μεσαία καμάρα της στοάς ένα άνοιγμα με μορφή πολεμίστρας, για το φωτισμό κυρίως του γυναικωνίτη. Πώς ήταν διαμορφωμένη η ανατολική πλευρά δε μπορούμε να το γνωρίζουμε.

Η εκκλησία καλυπτόταν με δίριχτη στέγη που είχε τριγωνική απότμηση στη δυτική πλευρά. Είναι πολύ πιθανό να υπήρχε παρόμοια και στην ανατολική⁴⁷, όπως παρατηρείται και σε άλλους μεταβυζαντινούς σερραϊκούς ναούς, που σώζονται σήμερα (Άγιοι Ανάργυροι⁴⁸, Άγιος Αντώνιος - Αγία Μαρίνα⁴⁹).

Στη νοτιοανατολική γωνία του ναού υψωνόταν ένα ψηλό «κομπσό», κατά το χαρακτηρισμό του Παπαγεωργίου, κωδωνοστάσιο. Ήταν μάλλον ανεξάρτητο από το ναό κι ίσως κατασκευασμένο σε χρονολογία μεταγενέστερη από την ανέγερσή του. Κοντά σ' αυτό θα πρέπει να βρισκόταν και το αγίασμα της Αγίας Παρασκευής, αλλά δεν υπάρχει κανένα

στοιχείο για το πώς ήταν διαμορφωμένος ο χώρος του. Τέλος, ο ναός φαίνεται πως δεν ήταν αγιογραφημένος: όσο για τον υπόλοιπο διάκοσμό του, ούτε η εικόνα που δημοσιεύουμε παρέχει κάποιο στοιχείο, ούτε όμως θα πρέπει να είχε αφήσει κάτι απ' αυτόν αλώβητο η μανία της φωτιάς.

Οι μεταβυζαντινές εκκλησίες των Σερρών, οι σωζόμενες αλλά και όσες ανήκουν πλέον στο ιστορικό και το πολιτιστικό παρελθόν της πόλης, δεν προσέλκυσαν έως τώρα το ενδιαφέρον της έρευνας, ούτε μεμονωμένα ούτε ως ένα ενιαίο σύνολο θρησκευτικών μνημείων με κοινά χαρακτηριστικά, όπως θα ήταν σωστότερο να τις θεωρήσει κανείς. Αυτό γίνεται εμπόδιο και στη διατύπωση με σχετική βεβαιότητα κάποιας άποψης για τη χρονολογία ανέγερσης του ναού της Αγίας Παρασκευής που περιγράψαμε παραπάνω, δεδομένου ότι δεν υπήρχε, καθώς φαίνεται, σ' αυτόν σχετικό επιγραφικό στοιχείο (αν υπήρχε θα το είχαν επισημάνει ο Παπαγεωργίου ή ο Λαμπάκης, όπως έκαναν για άλλους σερραϊκούς ναούς). Η πληροφορία ωστόσο που έμμεσα δίνει ο λόγιος ηγούμενος της μονής Προδρόμου Σερρών Χριστοφόρος στις αρχές του αιώνα, ότι ο ναός απέφυγε την καταστροφή κατά τη μεγάλη πυρκαγιά του 1849, οπότε κήκε μέρος της συνοικίας του⁵⁰, αποτελεί, νομίζω, σαφή ένδειξη για να τοποθετήσουμε την ανέγερσή του πριν από το 1849 (*terminus ante quem*).

Οι τυπολογικές και μορφολογικές ομοιότητες που είχε με τους Αγίους Αναργύρους, που χτίστηκαν το 1817 (ανακαινίστηκαν το 1867), και κυρίως με τον Άγιο Παντελεήμονα, που χτίστηκε το 1836⁵¹, αλλά και με τον Άγιο Αντώνιο - Αγία Μαρίνα, κτίσμα του 1826, όπου όμως δε συναντούμε ανοιχτή στοά στη δυτική πλευρά, μας κάνουν να θεωρούμε πιθανή την ανέγερση του ναού γύρω στην εποχή αυτή, ίσως μεταξύ 1820 και 1840⁵². Δεν θα αποκλείαμε μάλιστα την περίπτωση να δούλεψε στην Αγία Παρασκευή και σε κάποιαν από τις όμοιές της εκκλησίες που προαναφέραμε το ίδιο οικοδομικό συνεργείο⁵³. Πάντως η εφαρμογή του ίδιου περίπου τυποποιημένου σχεδίου και σε άλλους σερραϊκούς ή και γενικότερα βορειοελλαδίτικους ναούς του 19ου αι., την οποία εύκολα διαπιστώνει κανείς παρατηρώντας την αρχιτεκτονική τους μορφή⁵⁴, δεν επιτρέπει να είναι ασφαλές κανένα συμπέρασμα για την ακριβέστερη χρονολόγηση της μεταβυζαντινής Αγίας Παρασκευής: έτσι θα μπορούσε ενδεχομένως αυτή να τοποθετηθεί και λίγο παλαιότερα, στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αι.

Πρέπει εδώ να επισημάνουμε ότι το ζήτημα του χρόνου ανέγερσης του ναού σχετίζεται και με το χρόνο κατά τον οποίο καταστράφηκε το προγενέστερο κτίσμα, που αναγόταν ίσως στην εποχή του Συναδινού ή και παλαιότερα, καθώς και με την αιτία της καταστροφής του: γι' αυτά όμως δεν έχουμε προς το παρόν κανένα ιστορικό στοιχείο. Συνήθης αιτία καταστροφής εκκλησιών ήταν οι πυρκαγιές⁵⁵: στην περίπτωση όμως της Αγίας Παρασκευής και άλλων εκκλησιών του ανατολικού τομέα των Σερρών, πιθανή αιτία φθοράς ήταν, μαζί βέβαια με τον «πανδαμάτορα» χρόνο, οι πλημμύρες του χειμάρρου των Αγίων Αναργύρων⁵⁶, που κατέκλυε με τα νερά του ολόκληρη την περιοχή και προκαλούσε μεγάλες ζημιές και καταστροφές στις οικοδομές⁵⁷. Δεν αποκλείεται λοιπόν κάποια χρονική στιγμή στις αρχές του 19ου αι. ο παλιός ναός της ενορίας της Αγίας Παρασκευής να κρίθηκε από τους ενορίτες «κατεδαφιστέος», και να γκρεμίστηκε για να χτιστεί νέος, περικαλλέστερος, και πιθανότατα μεγαλύτερος⁵⁸, ανάλογος ίσως με τον αριθμό των χριστιανών της ενορίας τα χρόνια εκείνα. Οπωσδήποτε μια τέτοια απόφαση και ενέργεια θα προϋπέθετε αυξημένες οικονομικές δυνατότητες αλλά και κοινωνικό δυναμισμό, και ξέρουμε πως αυτά τα δύο χαρακτήριζαν γενικά την κατάσταση της ελληνικής κοινότητας των Σερρών τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου και τις πρώτες του 19ου αιώνα⁵⁹. Άλλωστε και η επικράτηση κατά την ύστερη τουρκοκρατία στον ελληνικό χώρο του αρχιτεκτονι-

κού τύπου που συναντούμε στην Αγία Παρασκευή και σε άλλες σερραϊκές εκκλησίες, του τύπου δηλ. της μεγάλης τρίκλιτης βασιλικής, μαρτυρεί για την οικονομική και κοινωνική κατάσταση των Ελλήνων της εποχής αυτής⁶⁰.

Τα δραματικά γεγονότα του 1913 ήταν για την ελληνική Κοινότητα και την Εκκλησία των Σερρών η αφετηρία μακροχρόνιων οδυνηρών δοκιμασιών. Ανοιχτές πληγές στο σώμα της πόλης οι καμένες εκκλησιές της θύμιζαν το τραγικό μέγεθος της βίαιης και άδικης καταστροφής για πολύ καιρό μετέπειτα (αρκεί να σκεφτεί κανείς πως η Παλιά Μητρόπολη παρέμεινε ασκεπής και μισοερειπωμένη ως το 1952). Τον Αύγουστο του 1927 θεμελιώθηκε η Αγία Παρασκευή στην καινούργια της θέση, λίγο νοτιότερα από εκεί όπου βρισκόταν μέχρι τότε. Το κτήριο της παλιάς εκκλησίας δε φαίνεται να παρουσίαζε στατικά προβλήματα, όσο τουλάχιστον είναι δυνατό να συμπεράνει κανείς από τη φωτογραφία της, και μπορούσε μάλλον να αναστηλωθεί⁶¹· δεν απέφυγε ωστόσο την κατεδάφιση, αφού σύμφωνα με τα νέα πολεοδομικά σχέδια το έτεμνε η σημερινή οδός Ίωνος Δραγουμή, που χαραχτηκε στη θέση της «βασιλικής οδού» των βυζαντινών χρόνων, του «βασιλικού δρόμου» της τουρκοκρατίας⁶².

Όταν ο θερμός ζήλος και η προσπάθεια λίγων ευλαβικών Σερραίων και η εγκάρδια προσφορά περισσότερων, για ν' αναστηθεί ο ναός, είχαν αρχίσει να καρποφορούν, μια τοπική εφημερίδα αφιέρωσε στο γεγονός το παρακάτω σχόλιο: «Μέσα εις τα ερείπια των Σερρών, τα οποία ήρχισαν να διασπίζονται από τα ανεγειρόμενα κτήρια, ανοικοδομείται ο ναός της Αγίας Παρασκευής, όστις είναι ο πρώτος εκ των κατασκευαζόμενων εν τη πυρκαυστώ ζώνη μετά την καταστροφήν του 1913. Η ανέγερσίς του, ήτις ήρχισεν από του παρελθόντος Αυγούστου και μετά σπουδής διεξάγεται, ως ευοίωνον γεγονός εχαιρετίσθη υφ' όλων των Σερραίων, οι οποίοι προθυμότατα προσέφεραν τον οβολόν των»⁶³. Σ' εκείνες τις δύσκολες περιστάσεις για τις Σέρρες η ανοικοδόμηση του ναού της Αγίας Παρασκευής έστελνε και για τη συνέχιση της ιστορικής πορείας της πόλης ένα μήνυμα αισιοδοξίας, που δε διαψεύστηκε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρόκειται για έγγραφα κυρίως από τα αρχεία αγιορείτικων μονών (παρασιάζονται στην πολύτομη σειρά *Archives de l' Athos*, η οποία συνέχισε και συμπληρώνει την παλαιότερη *Actes de l' Athos* και της γειτονικής στις Σέρρες μονής Τιμίου Προδρόμου (A. Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménéécé*, Παρίσι 1955).
2. Βλ. σχετικά Α. Ξυγγόπουλος, *Έρευνα εις τα βυζαντινά μνημεία των Σερρών*, Θεσσαλονίκη 1965. Σημειώνουμε πως ακόμη και για το αρχαιότερο σωζόμενο και περιφανέστερο μνημείο της πόλης, την εκκλησία των αγίων Θεοδώρων (Παλιά Μητρόπολη), δεν μπορεί να θεωρηθεί επαρκής η διερεύνηση ούτε ολοκληρωμένη η γνώση (Για την παλαιότερη βιβλιογραφία σχετικά με το ναό βλ. πρόχειρα Α. Στρατή, «Το σωζόμενο ψηφιδωτό του αποστόλου Ανδρέα από την Παλαιά Μητρόπολη των Σερρών», *Μακεδονικά* 25 (<1985/86> 1986), 88-104). Αναζωπύρωση της μελέτης του ναού ελπίζεται να προκαλέσουν οι πρόσφατες εργασίες για τη συντήρηση και την ανακαίνισή του με φροντίδα της Ι. Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης.
3. Π.Ν. Παπαγεωργίου, «Αι Σέρραι και τα πρόσεται τα περί τας Σέρρας και η μονή Ιωάννου του Προδρόμου (Συμβολή ιστορική και αρχαιολογική)», *BZ* 3 (1894), 225-329 (επανεκδοση με εισαγωγή Χ. Μπακιρτζή, Θεσσαλονίκη 1988 [Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών. Σειρά εκδόσεων για την πόλη και το νομό Σερρών 1]).
4. Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις Σέρραι», *ΔΧΑΕ* 5 (1905), 43-73.
5. Για τους ναούς των Σερρών το 14ο και το 15ο αι. βλ. P.S. Năsturel- N. Beldiceanu, «Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrès et Zichna aux XIVe et XVe siècles», *JÖB* 27 (1978), 269-285 (έργο ενδιαφέρον,

- γιατί αξιοποιεί οθωμανικές πηγές της πρώιμης τουρκοκρατίας συνδυάζοντάς τες με προγενέστερες βυζαντινές, αλλά με αρκετές παραλείψεις). Βλ. επίσης και την πολύ χρήσιμη, παρά τις ελλείψεις και τα τυχόν λάθη της, συναγωγή του Γ. Καφταντζή, *Οι Σέρρες άλλοτε και τώρα. Αφιέρωμα*, <Θεσσαλονίκη 1985> [Έκδοση του Ομίλου Ορφείας Σερρών], σ. 194-262.
6. Για τις γνωστές πυρκαγιές των Σερρών βλ. Ν.Ζ. Νικολάου, «Η μεγάλη πυρκαγιά του 1849», σε τούτο τον τόμο, σ. 136-151.
7. Λείπει μια αυτοτελής και σε βάθος εξέταση των ζητημάτων που σχετίζονται με την ανοικοδόμηση των Σερρών μετά την καταστροφή του 1913. Για τη σχετική νομοθεσία και τα δύο σχέδια που καταρτίστηκαν βλ. όσα συνοπτικά εκθέτει η Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*. Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της ελληνικής πολεοδομίας, Θεσσαλονίκη 1985-86, σ. 71-74.
- Αν θελήσει κανείς να κρίνει τα σχέδια ανοικοδόμησης των Σερρών μόνον όσον αφορά το πώς αντιμετώπισαν τα εκκλησιαστικά κτίσματα, είτε ως μνημεία είτε ως συστατικά στοιχεία του χώρου, εύκολα διαπιστώνει ότι τόσο κατά τη χάραξη όσο και κατά την εφαρμογή τους απλώς τα αγνόησαν. Τα σχέδια μετέβαλλαν καιρίτα τον αστικό ιστό στον χριστιανικό τομέα της πόλης. Η πολεοδομική επέμβαση, ιδιαίτερα εντυπωσιακή στον τρόπο αναδάσμου των αστικών ιδιοκτησιών, αλλοίωσε ή κατέστρεψε τα παραδοσιακά κύτταρα του χώρου, τις γειτονιές-ενορίες, μετατοπίζοντας ή συχνότερα εξαφανίζοντας τα κοινωνικά τους κέντρα, τις εκκλησίες. Χαρακτηριστικά παραδείγματα η Ελεούσα και ο Άγιος Αθανάσιος, ναοί μαρτυρημένοι από το 14ο αι. που σήμερα δεν τους θυμίζει παρά ένα προσκυνητάρι (Για τον πρώτο ναό βλ. πρόχειρα Γ. Καφταντζής, *Οι Σέρρες*, ό.π. [σημ. 5], σ. 203-207· για τον δεύτερο βλ. αυτ., σ. 202-203, καθώς και Ε. Κουρίλας, «Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν των μητροπόλεων Θεσσαλονίκης και Σερρών. Τρία ανέκδοτα πατριαρχικά σιγίλλια», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 14, 1930, 324-325).
8. Βλ. Γ. Καφταντζής, *Οι Σέρρες*, ό.π. (σημ. 5), σ. 260.
9. Βλ. Β.Ι. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη ιστορία των Σερρών*, τ. Α', Σέρρας 1991 [Έκδοση περιοδικού *Γιατί!*], σ. 392.
10. Ο Β.Ι. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη ιστορία*, ό.π. (σημ. 9), σ. 393 δημοσιεύει φωτογραφία από την τελευταία θεμελίωση της αίθουσας της Αγίας Παρασκευής, η οποία έγινε στις 23 Απριλίου 1934· αυτ., σ. 394, φωτογραφία του ναού και μέρους της αίθουσας τη δεκαετία του '50. Στο νότιο τοίχο της, εσωτερικά, υπάρχει η εξής επιγραφή: ΑΙΘΟΥΣΑ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ / ΑΝΩΚΟΔΟΜΗΘΗ ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΩΤΗΡΙΩ 1937 / ΕΠΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΣΕΡΡΩΝ / ΚΟΥ ΚΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ / ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ / ΚΥΡΟΥ ΚΥΡΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ / ΣΑΒΒΑ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ / ΚΩΝ/ΝΟΥ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΟΥ ΤΑΜΙΟΥ / ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ / ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ ΜΕΛΩΝ· ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΟΥ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ ΑΥΤΗΣ + ΔΗΜ. ΠΑΡΙΣΗ.
11. Βλ. Π.Ν. Παπαγεωργίου, ό.π. (σημ. 3), σ. 253 (επανεκδ. 29).
12. Για τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα βλ. ανάμεσα σε άλλα Η. Inalcik, «Ottoman Methods of Conquest», *Studia Islamica* 2(1954), 107-112 (= ο ίδιος, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Λονδίνο 1978 [Variorum Reprints], I 107-112), Β. Cvetkova, «Early Ottoman *Tahrir Defters* as a Source for Studies on the History of Bulgaria and the Balkans», *Archivum Ottomanicum* 8 (1983), 133-213. Σε έναν λεπτομερή κώδικα καταγραφής αναφέρονταν αναλυτικά τα φορολογούμενα νοικοκυριά μιας περιοχής και οι υποχρεώσεις τους, οι καλλιεργούμενες και οι καλλιεργήσιμες γαίες, καθώς και όσες υπηρεσίες παρείχε στο κράτος ο τοπικός πληθυσμός, μνημονεύονταν οι τίτλοι ιδιοκτησίας όσων κατείχαν τιμάρια ή μουλκιά (κτημάτα τέλειας κυριότητας), οι τίτλοι των βακουφιών μαζί με τις αλλαγές που είχαν τυχόν συμβεί σ' αυτές τις κατηγορίες εισοδηματικών πηγών από τον καιρό της προηγούμενης καταγραφής (*tahrir*): βλ. Β. Cvetkova, αυτ., σ. 136.
13. Το απόσπασμα έχει μεταφραστεί στη βουλγαρική και σχολιαστεί από τον Str. Dimitrov και τον R. Stojkov, «Otkâsi ot registâr za lenni vladenija v zapadnite Rodopi i Sersko. Pârvi otkâs» (Αποσπάσματα από ένα κατάστιχο για τα τιμάρια στη Δυτική Ροδόπη και τις Σέρρες. Πρώτο απόσπασμα), *Rodopski Sbornik* 1 (1965), 283-302 (στο εξής: RS)· η χρονολόγηση κατά τους παραπάνω μελετητές. Πβ. και Ν. Beldiceanu, «Structures socio-économiques d' un village de Macédoine: Aksilorigadi/Sarmisâklû», *Byzantium* 54 (1984), 28-30 (χρονολογεί το απόσπασμα μεταξύ 1492 και 1501, πιθανότερα στο διάστημα 1498-1501). Οικονομικού χαρακτήρα στοιχεία του κώδικα αυτού αναλύει και σχολιάζει ο Σπ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην τουρκοκρατία (1ε' - 1ς' αι.)*, <Αθήνα>, Θεμέλιο, 1978, σ. 107 κ.ε.
14. Βλ. RS, σ. 283-287. Η πόλη των Σερρών υπαγόταν σε χάσι (*hass*, δηλ. περιοχή που απέφερε ετήσια φορολογική πρόσοδο πάνω από 100.000 άσπρα), το οποίο δε γνωρίζουμε σε ποιον ήταν παραχωρημένο, επειδή λείπει το τμήμα του κώδικα όπου αναγραφόταν το όνομά του· βλ. RS, σ. 283 σημ. 2. Για τον ανώτατο Οθωμανό αξιωματούχο στο χάσι του οποίου ανήκαν οι Σέρρες περί τα τέλη του 15ου αι. βλ. πάντως και Ν. Todorov-A. Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe - début du XVIe s.)*, Σόφια 1988, σ. 174, Β. Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος - 16ος αι.)*, μετάφρ. Ου. Αστρινάκη - Ε. Μπαλάτ, πρόλ. Ε. Μπαλάτ, Αθήνα 1990, σ. 57. Από την ενότητα όπου ήταν καταγεγραμμένος ο πληθυσμός, δηλ. οι φορολογούμενοι των Σερρών, λείπει το σύνολο των μουσουλμάνων και το μεγαλύτερο μέρος των χριστιανών. Οι χριστιανικές γειτονιές που αναφέρονται είναι κατά σειράν: της Αγίας Μαρίας (Mahala Aja Marina)· της Αγίας Παρασκευής (M. Aja Paraskeva)· των Αγίων Αποστόλων (M. Ajo Apostol)· της Αχειροποιήτου (M. Ahirorit), δηλ. της Λιόκαλης· της Αγίας Τριάδας (:), ναός όμως της οποίας στις Σέρρες δε μαρτυρείται από αλλού, ή, περισσότερο ίσως πιθανό, των Αγίων Τριών Παιδών (M. Aja Trajanda κατά την ανάγνωση των Dimitrov και Stojkov, που μάλλον θα πρέπει να αναθεωρηθεί απ' όσο μπορούμε να κρίνουμε βάσει των δεδομένων της συνηθισμένης γραφής των οθωμανικών

- φορολογικών κωδικών της εποχής. Είναι γνωστό πως στη γραφή αυτή, τη *siyakat*, το ίδιο γράμμα μπορεί να διαβαστεί *π* και *γ*, το *ντ* να συγχέεται με το *δ* και το *α* να διαβάζεται κάποτε και *ε*: βλ. Β. Δημητριάδης, «Ο Kanunnâme και οι χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1525», *Μακεδονικά* 19, 1979, 346) του Αγίου Γεωργίου «του Γουναρά» (Μ. Ajo Jorgi Gonaara) του Αγίου Γεωργίου Iskeze (:;) (Μ. Ajo Jorgi Iskeze (:); του Αγίου Νικολάου του Χιλανδαρίου (Μ. Ajo Nikola Hilandar), δηλ. της Καμενικαίας (Για το ναό βλ. Π. Σαμσάρης, «Αγνωστο θυζαντινό μετόχι της μονής Χελανδαρίου στις Σέρρες: Η μονή του Αγίου Νικολάου Καμενικαίας», *Μακεδονικά* 26, [1987/88] 1988, 191-219) της Αγίας Βαρβάρας (Μ. Aja Varvara) και της Ελεούσας (Μ. Alfosa). Στην καταγραφή ακολουθούν οι εβραίοι των Σερρών, όλοι νεοφερμένοι από την Ισπανία και τη Σικελία (RS, σ. 237).— Στο ίδιο χάσι με την πόλη των Σερρών ανήκαν τα χωριά: Σαρμουσακλή, αλλιώς Ξυλοπήγαδα («Sarmusakli, έχει κι άλλο όνομα Aksilobigan»), η σημερινή Πεντάπολη: Άνω Τριλίσι, αλλιώς Μαναστήρι («Gorna Târlica, έχει κι άλλο όνομα Manastîr»), σήμερα Βαθότοπος ν. Δράμας: Ζίρνεβο (Zârnevo), το σημερινό Κάτω Νευροκόπι: Μπρεζίτσι(σ)κο, αλλιώς Άγιος Γεώργιος («Brezicko, έχει κι άλλο όνομα Ajo Georgi»), άγνωστο σήμερα, που ταυτίζεται όμως με το θυζαντινό *περί τὸν κάμπον τῶν Σερρῶν διακειμένον χωρίον τὸν ἅγιον Γεώργιον καὶ ἐπωνομαζόμενον τὸ Μπεριτζιτζίκον* (έτ. 1376), βλ. V. Kravari, «Nouveaux documents du monastère de Philothéou», *Travaux et Mémoires* 10 (1987), 322.
15. Βλ. RS, σ. 284. — Απέφυγα την απόδοση του όρου *mahalle* των κωδικών με τον σύγχρονο *συνοικία* και προτίμησα τον λαϊκότερο *γετονιά* αποβλέποντας στο ετυμολογικό του περιεχόμενο. Για τον όρο *mahalle* βλ. Εκδότες, *Mahalle, The Encyclopaedia of Islam*², τ. V, Λέιντεν 1986, σ. 1222: «a term commonly used in Ottoman administrative parlance for a ward or quarter of a town. The Ottoman *mahalle* consisted of a religious community grouped around its mosque (or church or synagogue) and headed by its religious chief». Για τις χριστιανικές *γειτονίες* ισοδύναμος είναι ο όρος *ενορία*. Πρβλ. και Κ.Π. Κύρρης, *Τουρκία και Βαλκάνια. Ιστορικό δοκίμιο*, <Αθήνα>, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1986, σ. 68: «Η μονάδα *μαχαλάς* δεν αντιστοιχεί προς τη σημερινή *συνοικία*, αλλά υποδηλώνει τον αριθμό των κατοικιών που βρίσκονται ανάμεσα σε τέσσερες οδούς και έχουν ειδικό τόπο προσευχής». Πρβλ. και σμμ. 22.
16. Για τους κωδικές αυτούς, γνωστούς με τα στοιχεία ΤΤ (Taru Tahrir) 3 του 1454/55 και ΤΤ 7 του 1478/79 βλ. Τ. Καραναστάσης, «Ένας νεομάρτυρας στις Σέρρες του 8' μισού του 15ου αιώνα. Ο άγιος Ιωάννης ο Σερραίος και η ακολουθία του, ποίημα του Μεγάλου Ρήτορος Μανουήλ Κορινθίου», *Βυζαντινά* 16 (1991), 216-217, όπου και βιβλιογραφία.
17. Ο πληθυσμός ενός τόπου καταγραφόταν σ' ένα οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο όχι κατ' άτομα αλλά κατά φορολογικές μονάδες (*hane* «νοικοκυριό», *bive* «γήτρα», *mücerred* «άγαμος»). Για το συμβατικό πληθυσμιακό ισοδύναμο του αριθμού φορολογικών μονάδων όπως αυτό υπολογίζεται εδώ, βλ. Τ. Καραναστάσης, ό.π. (σμμ. 15), σ. 218 σμμ. 66, 219 σμμ. 70. Για το θέμα βλ. επίσης Ε. Baltz: *L' Eubée à la fin du XVe siècle. Economie et Population. Les registres de l' année 1474*, Αθήνα 1989 [Αρχειόν Ευβοϊκών Μελετών. Παράρτ. του ΚΣΤ' τόμου], σ. 138-139 και 170-171, όπου βιβλιογραφία για το θέμα.
18. Σύμφωνα με τα στοιχεία του κώδικα στα 1494/1503 τον πληθυσμό των Σερρών αποτελούσαν εκτός από τους 3489 χριστιανούς, περίπου 4830 μουσουλμάνοι και 280 Εβραίοι: βλ. Τ. Καραναστάσης, ό.π. (σμμ. 16), σ. 219 και σμμ. 71.
19. Βλ. Εκδότες, *Mahalle*, ό.π. (σμμ. 15), σ. 1223.
20. Σε παρένθεση κυρίως ή με ξένα στοιχεία σημειώνουμε, όπου χρειάζεται, τις αναγνώσεις των ονομάτων κατά τους εκδότες του αποσπάσματος Dimitris και Stojkon.
21. Το πρότυπο του σχεδίου που δημοσιεύεται μου παραχώρησε ο φίλος Σερραίος μηχανικός και δημοιοδότης κ. Νίκος Ζ. Νικολάου, τον οποίον θερμά ευχαριστώ κι από εδώ. Η προσθήκη του σχήματος της νεότερης Αγίας Παρασκευής στο σχέδιο έγινε από εμένα. Χρήσιμα σχετικά στοιχεία μου έδωσε ο αρχιτέκτονας μηχανικός κ. Κώστας Λ. Θεοδωρίδης, που τον ευχαριστώ πολύ για τη βοήθειά του.
22. Πβ. Κ. Π. Κύρρης, ό.π. (σμμ. 15). Για παρόμοιους πολεοδομικούς σχηματισμούς στη Βέροια βλ. Ν. Μουτσόπουλος, *Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Βεροίας*, Αθήνα 1967, σ. 47, Ν. Καλογήρου, *Βέροια*, <Αθήνα>, Μέλισσα, <1989> [Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική], σ. 19: για τη Θεσσαλονίκη Ν. Καλογήρου, «Τα συστατικά στοιχεία του αστικού τοπίου στη Θεσσαλονίκη: Συνέχειες και ασυνέχειες», *Η Θεσσαλονίκη* 1 (1985), 563, 566.
23. Βλ. Η. Gandev, *The Bulgarian people during the 15th century. A Demographic and Ethnographic Study*, <μετάφραση από τα βουλγαρικά κ. R. Yossifova, Σόφια 1987>, σ. 273. Οφείλω πολλές ευχαριστίες στη συνάδελφο κ. Ευαγγελία Μπαλιτά, χάρη στη φροντίδα της οποίας μου έγινε προστό το βιβλίο.
24. Για την αγία Παρασκευή τη Νέα και τη λατρεία της στην περιοχή των Βαλκανίων βλ. Δ.Β. Οικονομίδης, «Η αγία Παρασκευή εις τον βίον του ελληνικού και του ρουμανικού λαού», *ΕΛΑ* 9-10 ([1955/57] 1958), 65-66 (στη σ. 66 σμμ. 2 βιβλιογραφικά στοιχεία), Ε. Bakalova, «La vie de Sainte Parascève de Tirnovo dans l' art balkanique du Bas Moyen âge», *Byzantinobulgarica* 5 (1978), 175-209, κ.α.
25. Βλ. Η. Gandev, ό.π. (σμμ. 23), σ. 271-276.
26. Στο τμήμα του έργου του όπου εκθέτει το περιεχόμενο του εικονογραφικού προγράμματος του ναού, για την ατιογράφηση του οποίου μερμνά, ο παπα-Συναδινός μνημονεύει ανάμεσα στα πρώτα θέματα και της αγίας Παρασκευής τα *μαρτύρια* (Κωδ. Κουτλουμουσιού 153, φ. 186^v). Αποσπάματα του έργου του Συναδινού παραθέτουμε σ' αυτήν την εργασία από το παραπάνω, μοναδικό γνωστό χειρόγραφο του. Από αυτό δημοσιεύσω ολόκληρο το κείμενο — με τρόπο που προσεγγίζει τον διπλωματικό — ο Γ. Καφαντσίης, *Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού*, <Σέρρες> 1989 [Έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης] το παραπάνω χωρίο εκεί, σ. 153.

- Κριτική έκδοση του κειμένου από τον βυζαντινολόγο καθηγητή του Πανεπιστημίου της Τεργέστης κ. Paolo Odorico βρίσκεται υπό εκτύπωση).— Περισσότερα για το εικονογραφικό πρόγραμμα βλ. παρακάτω σ. 000-000.
27. Ο παπα-Σουναδίνος εκδηλώνει αυτά του τα αισθήματα όταν καταγράφει αρκετά διεξοδικά τα γεγονότα που σχετίζονται με τη μεταφορά στα 1641 του σκηνώματος της αγίας από την Πόλη στη Ρουμανία (Κουτλ. 153, φ 77^v-88^v, πρβλ. Γ. Καφταντζής, ό.π. [σημ. 26], σ. 88-90). Το Οικουμενικό Πατριαρχείο παραχώρησε τότε το *λείψανο της αγίας Παρασκευής της Σέρβας, της Μπελογραδίνης* (φ 77^r) στο βοεβόδα της Μολδαβίας Vasile Luru – τον Μπογδάν-μπεγι τον κυρ-Βασίλη του Συναδίνου – ως αντάλλαγμα για τη γενναία οικονομική ενίσχυση που δέχτηκε από αυτόν, για να εξοφλήσει τα υπέρογκα χρέη του. Ο παπα-Σουναδίνος περιγράφει την πανηγυρική υποδοχή του σκηνώματος στη Μολδαβία και σημειώνει πως οι άνθρωποι εκεί *έκαμαν μεγάλην ευλάβειαν εις την αγίαν και πολλοί άρρωστοι από πάσαν νόσον υγίαναν και εδοξάστην ο Θεός διά πρεσβειών της αγίας* (φ 78^r). Από την άλλη μεριά οικτρίζει τους Πολίτες, επειδή *έχασαν τέτοιον μέγαν θησαυρόν. Διότι όλα τα καλά εστρήθηκαν, ακόμη αυτό το καλό είχαν, αυτού και αυτό έχασάν το και πάγει από τα χέρια τους* (φ 78^v).
 28. Την εκκλησία της Αγίας Παρασκευής χαρακτηρίζει πιθανότατα βυζαντινή ο Ν.Ζ. Νικολάου, ό.π. (σημ. 6), σ. 141.
 29. Για μια πρώτη διερεύνηση των συνθηκών της πρώιμης τουρκοκρατίας στις Σέρρες βλ. Τ. Καραναστάσης, ό.π. (σημ. 16), σ. 215-244.
 30. Βλ. το σχέδιο του Ι. Πανταζή που δημοσιεύει ο Π.Ν. Παπαγεωργίου, ό.π. (σημ. 3), πίν. Ι (αρ. 40) και του Κ. Πάχαδου που δημοσιεύει ο Γ. Καφταντζής, *Οι Σέρρες*, ό.π. (σημ. 5), μετά σ. 261. Πρβλ. επίσης Ν.Ζ. Νικολάου, *Σκαπανείς της ιστοριογραφίας και προβλήματα της ιστορίας των Σερρών*, Θεσσαλονίκη 1964, πίν. VI.
 31. Για τη «βασιλική οδό» βλ. Α. Guillou, ό.π. (σημ. 1), σ. 26, Ν.Ζ. Νικολάου, *Σκαπανείς*, ό.π. (σημ. 30), σ. 34.
 32. Για το ναό του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου βλ. Π.Ν. Παπαγεωργίου, ό.π. (σημ. 3), σ. 254 (επανεκδ. 30), Γ. Λαμπάκης, ό.π. (σημ. 4), σ. 55-56, Γ. Καφταντζής, *Οι Σέρρες*, ό.π. (σημ. 5), σ. 234-235 (πρβλ. αυτ., σ. 207-210).
 33. Για το ναό της Αγίας Μαρίας, όπου σε κατοπινή εποχή άρχισε να τιμάται και ο άγιος Αντώνιος, βλ. Π.Ν. Παπαγεωργίου, ό.π. (σημ. 3), σ. 253 (επανεκδ. 29), Γ. Λαμπάκης, ό.π. (σημ. 4), σ. 64, Γ. Καφταντζής, *Οι Σέρρες*, ό.π. (σημ. 5), σ. 237-238.
 34. Πρβλ. Γ. Καφταντζής, ό.π. (σημ. 26), σ. 28.
 35. Πρβλ. Γ. Καφταντζής, ό.π. (σημ. 26), σ. 41-42· για τις άλλες σερραϊκές εκκλησίες που αναφέρονται εκτός από την Αγία Παρασκευή στο χωρίο βλ. πρόχειρα αυτ., σημ. 163-165.
 36. Πρβλ. Γ. Καφταντζής, ό.π. (σημ. 26), σ. 153. Ολόκληρο το κείμενο του αποσπάσματος της συγγραφής του παπα-Συναδίνου, το οποίο αναφέρεται στην αιογράφηση της Αγίας Παρασκευής, το δημοσιεύουμε σε επίμετρο της εργασίας.
 37. Ο μητροπολίτης Σερρών Δανιήλ, που παίζει κάποιο ρόλο στα επακόλουθα της αιογράφησης (βλ. παρακάτω σ. 156), έρχεται στην πόλη στις 19 Δεκεμβρίου 1628· βλ. Π.Ν. Παπαγεωργίου, ό.π. (σημ. 3), σ. 263 (επανεκδ. 39). Από την άλλη μεριά η ένταση που προκαλείται από αυτήν προϋποθέτει, νομίζω, τις περιπέτειες του Συναδίνου γύρω στα 1630/31 (Κουτλ. 153, φ 41^v - 42^v). Κατά τον Λ. Βρανούση το περιστατικό συνέβη γύρω στα 1630· βλ. την παρεμβασή του στη συζήτηση που ακολούθησε την εισήγηση του Σπ. Ι. Ασδραχά με θέμα «Η οικονομία και οι νοοτροπίες: η μαρτυρία του Χρονικού των Σερρών, του Νεκταρίου Τέρπου και του Αργύρη Φιλίππιδη» (5.10.1982), *Σεμιναριακά μαθήματα*, Αθήνα 1984 [Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. Τετράδια εργασίας 7], σ. 114 (= Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 195).
 38. Για το κείμενο της περιγραφής πρβλ. και Γ. Καφταντζής, ό.π. (σημ. 26), σ. 153-155. Συνοπτικά παρουσίασε και σχολίασε το τμήμα όπου γίνεται λόγος για τις σκηνές από την εικονογραφική παράσταση της Μελλούσης Κρίσεως ο Λ. Βρανούσης, βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, ό.π. (σημ. 37), σ. 113-114 (ανατύπ. 194-196). Το περιεχόμενο του εικονογραφικού προγράμματος του ναού και η ένταξή του στα καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής, έστω και μόνον από θεματολογική άποψη, είναι ζητήματα που ασφαλώς αξίζουν ιδιαίτερη διαπραγμάτευση.
 39. Βλ. παρακάτω σ. 158.
 40. Βλ. Π.Ν. Παπαγεωργίου, ό.π. (σημ. 3), σ. 268 (επανεκδ. 44).
 41. Βλ. Π.Ν. Παπαγεωργίου, ό.π. (σημ. 3), σ. 253 (επανεκδ. 29).
 42. Βλ. Γ. Λαμπάκης, ό.π. (σημ. 4), σ. 54 (Γ'). Τις επιγραφές των εικόνων αναδημοσιεύει ο Γ.Β. Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της (από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα)*, τ. Α', Αθήνα 1967, σ. 190, επιγρ. 260-262.
 43. Η κάρτα, που δεν αναφέρει, όσο γνωρίζω, όνομα εκδότη, πρωτοδημοσιεύτηκε από τον Β. Τζανακάρη, «Οι Σέρρες... που έφυγαν! Ένα φωτογραφικό ρεπορτάζ μέσα στο χρόνο», περιοδ. *Γιατί*, τεύχ. 84, Σέρρες Ιούνης 1982, σ. 33· άλλες δημοσιεύσεις Β. Τζανακάρης, *Σέρρες-Πορεία μέσα στο χρόνο*, Σέρρες 1984, σ. 83, Γ. Καφταντζής, *Οι Σέρρες*, ό.π. (σημ. 5), σ. 259, φωτογρ. 452, Β.Ι. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη ιστορία*, ό.π. (σημ. 9), σ. 288 και Γ. Καφταντζής, *Ορφείας Σερρών 1905-1991. Ιστορική αναδρομή*, Θεσσαλονίκη 1991 [Έκδοση Ομίλου Ορφείας Σερρών], σ. 75, απ' όπου προέρχεται το τμήμα της φωτογραφίας που παρουσιάζουμε σε μεγέθυνση στην εικ. 6. Ευχαριστώ τον κ. Γιώργο Καφταντζή που επέτρεψε τη χρήση της φωτογραφίας, καθώς και την ανατύπωση της φωτογραφίας στην εικ. 2 από το βιβλίο του *Οι Σέρρες* ό.π. (σημ. 5), σ. 259, φωτογρ. 453.
 44. Βλ. Χ. Μπούρας, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα μετά την Άλωση (1453-1821)», *Αρχιτεκτονικά θέματα* 3 (1969), 164-172, Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Μαθήματα Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας. Μακεδονική αρχιτεκτονική. Συμβολή εις την μελέτην της ελληνικής οικίας* (Δεύτερος κύκλος μαθημάτων), Θεσσαλονίκη 1971, σ. 7, Μ. Χατζηδάκης, «Πνευματικός βίος και πολιτισμός 1669-1821. Η τέχνη Αρχιτεκτονική», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', <Αθήνα>, Εκδοτική Αθηνών, <1975>, σ. 266-269.

45. Βλ. παρακάτω, σημ. 54.
46. Ο υπολογισμός έγινε από τον κ. Ν.Ζ. Νικολάου, που και γι' αυτό πολύ τον ευχαριστώ.
47. Οι αποτιμήσεις αυτές είναι συνηθισμένες σε μεταβυζαντινές βασιλικές της Μακεδονίας και άλλων περιοχών και πιθανόν να οφείλονται σε επιδράσεις της ομικιακής αρχιτεκτονικής στη ναοδομία: βλ. Χ. Μπούρας, ό.π. (σημ. 44), σ. 171.
48. Ναός στην ανατολική πλευρά των Σερρών, έξω από τα όρια της βυζαντινής πόλης. Σχετιζόταν ίσως με το ιδιρίτι-κο μετόχι τον Αγίον Αναργύρων που αναφέρεται σε χρυσόβουλλο του 1310 (βλ. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικά Εφημερίδες. Ειδήσεις εκ της ημετέρας εκκλησιαστικής ιστορίας, 1500-1912*, Αθήναι 1936-38, σ. 43· πρβλ. F. Dölger, *Aus der Schatzkammer des heiligen Berges, Μόναχο 1948, έγγρ. 37⁸⁹⁻⁹⁰*). Για το ναό βλ. Π.Ν. Παπαγεωργίου, ό.π. (σημ. 3), σ. 292 (επανεκδ. 68), Γ. Λαμπάκης, ό.π. (σημ. 4), σ. 68-70, Γ. Καφταντζής, *Οι Σέρρες*, ό.π. (σημ. 5), σ. 236-237 και φωτογρ. 416-417.
49. Βλ. παραπάνω σ. 163, σημ. 33.
50. Βλ. *Προσκυνητάριον της εν Μακεδονία παρά τη πόλει των Σερρών Σταυροπηγιακής Ιεράς Μονής του αγίου Ιωάννου του Πρόδρομου* συνταχθέν παρά του Χριστοφόρου ιεροδιδασκάλου και ηγουμένου αυτής, Εν Λειψία χ.χ. [Θεσσαλονίκη (?) 1904], σ. 55.
51. Ναός των Σερρών που μαρτυρείται για πρώτη φορά σε «πρατήριο γράμμα» του 1308/9 (βλ. P. Lemerle, D. Parachryssanthou, N. Svoronos, A. Guillou, *Actes de Lavra*, τ. II, Παρίσι 1977 [Archives de l' Athos VIII], σ. 158 (έγγρ. 102⁸), καθώς και το 17ο αι. από το έργο του παπα-Συναδινού (Κουτλ. 152, φ 26' και 35'· πρβλ. Γ. Καφταντζής ό.π. [σημ. 25], σ. 39,49). Για το ναό αυτό, που έπαθε σοβαρές ζημιές το 1913, αλλά επισκευάστηκε και λειτουργείται έως σήμερα, βλ. Π.Ν. Παπαγεωργίου, ό.π. (σημ. 3), σ. 256 (επανεκδ.32), Γ. Λαμπάκης, ό.π. (σημ. 4), σ. 61, Γ. Καφταντζής, *Οι Σέρρες*, ό.π. (σημ. 5), σ. 257-259 και φωτογρ. 449-451· για την αρχιτεκτονική μορφή του το 19ο και τις αρχές του 20ού αι. βλ. ιδιαίτερα Γ. Καφταντζής, αυτ., σ. 257, φωτογρ. 449, όπου φαίνεται καθαρά η ανοιχτή στοά από έξι πεσσούς, η οποία στηρίζει επάνω της γυναικωνίτη, στη δυτική πλευρά του ναού (Παρόμοιος τύπος προσώου διακρίνεται και στην καμένη Αγία Φωτίδα: βλ. αυτ., σ. 228, φωτογρ. 406).
52. Ο Γ. Καφταντζής, *Οι Σέρρες*, ό.π. (σημ. 5), σ. 259 πιθανολογεί, αβάσιμα όμως, ότι ο ναός που κήκε το 1913 ήταν κτίσμα των αρχών του 17ου αι.
53. Ας σημειωθεί εδώ ότι το 8' μισό του 19ου αι. οι χριστίες τέτοιων συνεργειών, που κατά κανόνα έρχονταν από ξένο μέρος, από την Ήπειρο κυρίως ή τη Δυτ. Μακεδονία, και δεν εργάζονταν κάθε χρόνο στον ίδιο τόπο, είχαν στις Σέρρες οργανωμένη συντεχνία. Γίνεται γνωστή από την επιγραφή μιας εικόνας που βρίσκεται στο τέμπλο του αγίου Γεωργίου του Κρουονερίτη, καμωμένης το 1864: «Δι' εξόδου και δαπάνης του ευλογημένου ισναφίου των Δεπρελήδων μαστόρων (τεκτόνων) [...]» βλ. Γ.Β. Καφταντζής, *Ιστορία*, ό.π. (σημ. 42), σ. 175, επιγρ. 207.
54. Νομίζω πως αυτό ισχύει λίγο-πολύ στην περίπτωση όλων σχεδόν των μεταβυζαντινών ναών που υπάρχουν σήμερα στις Σέρρες ή είναι γνωστοί από παλιότερες φωτογραφίες. Αναφέρω σ' έναν πρόχειρο κατάλογο τους Αγίους Αναργύρους (1817), τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, το «Προδρομούδι» (1819), τον Άγιο Αντώνιο-Αγία Μαρίνα (1826), την Αγία Παρασκευή (1820-1840); τον Άγιο Παντελεήμονα (1836), τους Μεγάλους Ταξιάρχες (1850· βλ. Γ. Καφταντζής, *Οι Σέρρες*, ό.π. [σημ. 5], σ. 260, φωτογρ. 455), και σίγουρα θα υπήρχαν κι άλλοι (βλ. λ.χ. την αταύτιστη μισορειπωμένη μάλλον εκκλησία που φαίνεται σε φωτογραφία τμήματος των Σερρών μετά τον εμπρησμό του 1913, *Αι βουλγαρικά ωμότητες εν τη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Γεγονότα, εκθέσεις, έγγραφα, επίσημοι μαρτυρίες*, Αθήναι 1914, σ. 207).
55. Ο Λ. Βρανούσης θεωρεί πως «η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής (εννοείται εκείνη που ο παπα-Συναδινός φρόντισε να αγιογραφηθεί) αποτεφρώθηκε τον περασμένο αιώνα» βλ. Σπ. Ι. Αδραχάς, ό.π. (σημ. 37), σ. 114 (ανατύπ. 195).
56. Βλ. Γ.Β. Καφταντζής, *Ιστορία*, ό.π. (σημ. 42), τ. Β', Σέρρες 1972, σ. 10 και σημ. 6.
57. Βλ. χαρακτηριστικά την περιγραφή των καταστροφών από μια πλημύρα του χειμάρρου το Νοέμβριο του 1858, όπως τη δίνει ο Έλληνας Υποπρόξενος στις Σέρρες Γ.Δ. Κανακάρης σε αναφορά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών: «διαρρήξας (ενν. ο χειμαρρος) έν μέρος του χωρίζοντος αυτόν από της πόλεως τείχους, εισήλθε διά νυκτός εις την πόλιν· πλείστα των οικιών κατέπεσαν, πολλαί δέ αυτών εκαλύφθησαν από τον συσσωρευθέντα άμμον και άλλαι ως και πολλαί εκκλησΐαι επληρώθησαν ύδατος. Την νύκτα της 22ας προς την 23ην συνέβησαν τα αυτά σφοδρότερα έτι και κινδυνωδέστερα, διό και αι ζημΐαι και αι καταστροφαι ασυγκρίτως τω λόγω πλείοτεροι και μεγαλύτεροι. Άπασα η ΝΑ πλευρά της πόλεως, η χαμηλότερα των άλλων, δύναμαι να είπω ότι επήγη [...]» βλ. Κ. Παπαθανάση-Μουσιπούλου, «Τα πρώτα θήματα του Υποπροξενείου Σερρών», *Σερραϊκά χρονικά* 8 (1979), 235. Η συνοικία της Αγίας Παρασκευής αναφέρεται ότι κατακλύστηκε από τα νερά του χειμάρρου στην πλημύρα του Σεπτεμβρίου του 1911· βλ. Ν. Πέτροβιτς, «Λαογραφικά σύμμεκτα Σερρών», *Σερραϊκά Χρονικά* 1 (1953), 149.
58. Για την αύξηση που παρατηρείται στα μεγέθη των εκκλησιών τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αι. βλ. Ν. Μουτσόπουλος, ό.π. (σημ. 44), σ. 8.
59. Για την οικονομική άνθηση των Ελλήνων και την κοινωνική τους ανάπτυξη στην πόλη των Σερρών την εποχή αυτή βλ. Π.Θ. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών από της αλώσεως υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεως υπό των Ελλήνων 1383-1913*, Αθήναι 1966, σ. 356 κ.ε. Ειδικά για την ανέγερση νέων και μεγάλων εκκλησιών στην πόλη το 19ο αι. πρβλ. και τις επικριτικές, με βάση κοινωνικά κριτήρια, παρατηρήσεις του Κ. Αλεξανδρίδη, που δημοσιεύει ο Β. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη Ιστορία*, ό.π. (σημ. 9), σ.
60. Από τον Μ. Χατζηδάκη, ό.π. (σημ. 44), σ. 266-267, αναφέρονται ως παράγοντες που συνετέλεσαν στην εξάπλωση, σε πανελλήνια σχεδόν κλίμακα, του τύπου αυτού «η ανάγκη να μεγαλώσουν οι εκκλησίες για να χωρέσουν περισσότερο κόσμο», «η ευρύτερη οικονομική δυνατότητα να κτίζονται μεγάλες εκκλησίες», «η ανακαινιστική ορμή

της εποχής (που) απαιτούσε αντικατάσταση των μικρών και παλαιών εκκλησιών με μεγάλα και επιβλητικά κτήρια, με πλούσιο διάκοσμο», «η ανάπτυξη και η σταθερή κοινωνική διάρθρωση των κοινοτήτων (που) απαιτούσε εσωτερικό ευρύχωρο», κι ακόμη «η γενική τάση αναδρομής στις αυθεντικές ορθόδοξες "αρχαίες πηγές"».

61. Αυτό συνέβη πολύ σύντομα μετά την πυρκαγιά στην περίπτωση του ναού των Μεγάλων Ταξιαρχών· βλ. Γ. Καφταντζής, *Οι Σέρρες*, ό.π. (σημ. 5), σ. 39, 261. Και κατά την ανοικοδόμηση των καμένων το 1913 ναών του αγίου Παντελεήμονα και της Λιόκαλης διατηρήθηκε μέρος από το παλιό τους κτίσμα.
62. Βλ. Ν.Ζ. Νικολάου, *Σκαπανείς*, ό.π., (σημ. 30), σ. 34.
63. Εφημ. *Ελεύθερος πολίτης*, φ. 6.5.1928· το σχόλιο αναδημοσίευσε ο Β.Ι. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη ιστορία*, ό.π. (σημ. 43), σ. 394, απ' όπου παραθέτουμε το απόσπασμα.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Συναδινού ιερέως και σακελλαρίου Σερρών,
Χρονικό των Σερρών-Διδαχές (απόσπασμα).
 Αφήγηση για την αιογράφηση της
 Αγίας Παρασκευής
 (Κώδ. Κουτλουμουσίου 153, φ 185^v - 189^r)

- 185^v Ἦξευρε και τούτο, ω αδελφέ μου, το πως η αγία Παρασκευή η εκκλησία οπου
 είναι μέσα εις τας Σέρρας ήταν το πρώτον αστόριστη και είχαν μεγάλη ασχημία
 και ήταν ωσαν αχούρι. Και έτσι εγώ εσπούδαξα τον μαχαλάν με πολύν κόπον και
 5 διδαχήν και έδωσαν τα μισά άσπρα και εγώ έδωσα τα άλλα τα μισά και εστόρισάμε
 την εκκλησίαν. Και δεν αφήνα τον 'στοριστήν εκείνα οπου ήθελεν αυτός να 'στο-
 186^r ρίζει, μόνον εκείνα οπου τον ήλεγα. Και έτσι εκάμαμεν τους αγίους και του Χρι-
 στου τα πάθη και της Αγίας Παρασκευής τα μαρτυ|ρια. Και το «εν αρχή εποίησεν
 ο Θεός τον ουρανόν και την γην»· και το «διεχώρισεν ο Θεός τα ύδατα και πάντα τα
 εν αυτοίς»· και πώς έπλασεν τον Αδάμ· και πώς ο Αδάμ εκάλεσεν όλα τα ερπετά και
 10 τετράποδα της γης τα ονόματα αυτών· και πώς ο Θεός τον απεκοίμισεν και επήρην
 μίαν των πλευρών και έκαμεν την Εύαν· και πώς τους έβαλεν εις τον Παράδεισον·
 και πώς ο Θεός τον έδωσεν μία εντολή να φυλάζει, να μην φάγει από το ξύλον· και
 πώς ο Αδάμ παρήκουσεν του Θεου την εντολήν και έφαγαν και οι δύο από το ξύ-
 15 λον· και πώς ο Θεός τον ερώτησεν και αυτός έριξεν την αφορμήν εις την γυναίκα·
 και πώς ο Θεός τους εδίωξεν από τον Παράδεισον· και πώς «εκάθισεν Αδάμ απέ-
 ναντι του Παραδείσου και έκλαυσε πικρώς»· και πώς η Εύα εγέννησεν τον Κάιν.
 186^v Και πώς ο Κάιν ήταν οπου εργαζούν|ταν την γην και ο 'Αβελ ήταν ποιμήν προβά-
 των· και πώς έκαμεν θυσία ο 'Αβελ και την εδέχτην ο Θεός· και ο Κάιν έκαμεν θυ-
 20 σία από το αχαμνότερον σιτάρι και δεν το εδέχτην ο Θεός· και πώς ο Κάιν εξούλευ-
 σεν τον αδελφόν του τον 'Αβελ και τον εσκότωσεν· και πώς ο Θεός ερώτησεν τον
 Κάιν διά τον αδελφόν του και αυτός αρνήθηκε· και πώς ο Θεός τον εκαταρίστην
 τον Κάιν· και πώς ο Λάμεχ ο τυφλός εσκότωσεν τον Κάιν με την σαγίτα και με το
 25 δοξάρι γυρίζει και σκοτώνει το παιδί. Και πώς είπεν ο Θεός το Νώε να κάμει την
 Κιβωτόν και πώς ο Νώε την εφτίανεν· και πώς ήλθεν ο κατακλυσμός, βροχή πολ-
 λή, και επνιξεν όλον τον κόσμον.
 Και πώς λέγει «άφες, αδελφέ, το κάρφος να εβγάλω από το μάτι σου»· και τον
 187^r τελώνην και τον Φαρισαίον· και ο άσωτος υιός, | οπου λέγει «πάτερ, δος με το επι-
 βάλλον μέρος της ουσίας»· και πώς τον έδωσεν ο Θεός και πώς πάγει και έτρωγεν
 και έπινεν ο άσωτος «μετά πορνών»· και πώς μεταταύτα έβοσκεν χοίρους· και πώς

30 ἦλθεν εἰς τὸν πατέρα του καὶ πῶς ὁ πατὴρ του ἐσφαζεν τὸν μόσχον. Καὶ «ἄνθρω-
 πὸς τις κατέβαινεν ἀπὸ Ἱερουσαλήμ καὶ λησταίς περιέπεσεν» καὶ πῶς οἱ ληστές
 35 τὸν ἐξένδυσαν καὶ τὸν ἐδείραν· καὶ πῶς ἐπέρασεν ἱερεὺς καὶ Λιθίτης καὶ αντιπα-
 187^v ρήλθαν αὐτόν· καὶ πῶς ἦλθεν ὁ Σαμαρεῖτης καὶ χύνει λάδι καὶ κρασί καὶ τὸν ξε-
 35 τρεύσει. Καὶ τὸ «επειάσα | καὶ ἐδώκατέ μου ψωμί, ἐδίψησα καὶ ἐποτίσατέ με, ξέ-
 187^v νος ἤμουν καὶ συναγάγετέ με, γυμνός καὶ περιεβάλετέ με, ἀσθενής καὶ ἐπισκέψαστέ
 με, ἐν φυλακῇ καὶ ἦλθατε πρὸς με».

Καὶ τὸν Ἰωσήφ πῶς τὸν ἐστειλεν ὁ πατέρας του νὰ πάγει ψωμί τὰ ἀδέλφια του·
 40 καὶ πῶς ἤθελαν οἱ ἀδελφοὶ του νὰ τὸν σκοτώσουν καὶ πῶς τὸν ἐρίζαν εἰς τὸν λάκ-
 κόν· καὶ πῶς τὸν ἐπούλησαν εἰς ξένον τόπον· καὶ πῶς τὸν ἀδίκησεν ἡ κερά του· καὶ
 πῶς τὸν ἐβάλεν ὁ ἀφέντης του εἰς τὴν φυλακὴν· καὶ πῶς μεταταῦτα ἐβασίλευσεν
 καὶ πῶς ἦλθαν ὁ πατέρας του καὶ τὰ ἀδέλφια του καὶ τὸν ἐπροσκύνησαν. Ταῦτα
 πάντα καὶ ἄλλα τινὰ ἐστορίσαμε καὶ ἐστολίστην ἡ ἐκκλησία ὡσάν μία καλὴ νύμ-
 45 φη.

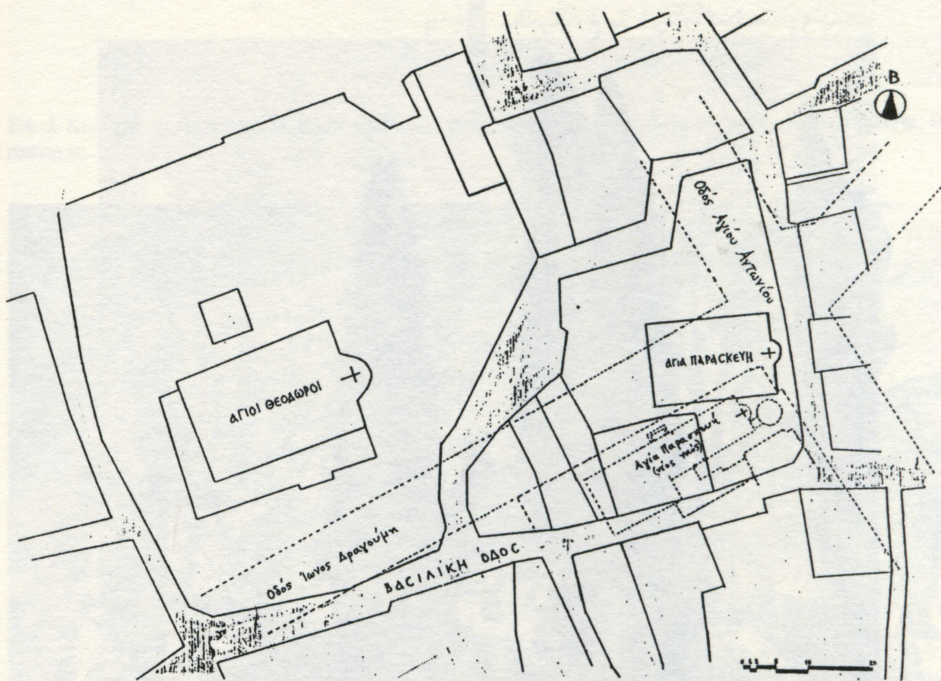
Καὶ ἀποκάτου εἰς αὐτὰ ἐστορίσαμε πῶς εἰς τὸν καλὸν ἄνθρωπον ἐρχεται ὁ θά-
 νατος γλυκός· καὶ πῶς εἰς τὸν κακὸν ἐρχεται ἰσχυρός· καὶ οἱ κοιμώμενοι τὴν Κυ-
 ριακὴν· καὶ τὸν μυλωνά ποῦ κλέπτει ἀλεύρι· καὶ ὁ κρασοπούλος ποῦ δίδει ἐξίκι·
 καὶ ὁποῖος παραφηκρεταί· καὶ ὁ πόρνος τι παθαίνει, ὁ κλέπτης, ὁ φονεύς, ὁ ἀρπα-
 50 γος, ὁ ἀδικος, ὁ ράπτης, ὁ ἀνυφαντής, ὅλα τὰ ρουφέτια, ὅσοι κάμουν χιλὲ εἰς τὴν
 τέχνην καὶ κλέπτουν· καὶ τοὺς ἱερεῖς, ἀρχιερεῖς καὶ βασιλεῖς τοὺς ἀδικούς καὶ τύ-
 ραννοὺς τι παθαίνουν, διὰ νὰ κοιτάζει πάσα εἰς τι μέλλει νὰ πάθει εἰς τὰ ὕστερα, νὰ
 ἀπέχει ἀπὸ τὴν πλεονεξίαν· ὡς διὰ σωφρονισμόν τῶν ἀτάκτων ἀνθρώπων, νὰ λέ-
 188^v γουν: «Ἄραγε ἐγὼ διὰ μικρὸν πράγμα νὰ πάγω νὰ κολαστώ, νὰ χάσω | τὴν ψυχὴν
 55 μου! Τι το θέλω αὐτό! Τι ἐκέρδισα ὡς τώρα ἀπὸ τὰ κλεψίματα; Καντίποτε, μόνον
 πάρεξ ἡ ἀμαρτία ποῦ με ἀπόμεινεν. Κρίμα εἰς ἐμένα τὸν ἄθλιον! Καὶ δὲν με σώ-
 νουν οἱ ἄλλες μου ἀμαρτίες, ἀμὴ καὶ αὐτὸ το θάρος νὰ ἐχῶ! Ἐλα! ἀς παύσω κλέ-
 φτοντας καὶ ἀς ἐχῶ ἀλήθεια καὶ ἐμπιστοσύνη εἰς τὸ σπῖτι τοῦ ἀφεντός μου, διότι
 60 διὰ ὀλίγο νῆμα καὶ ὀλίγο μετᾶξι νὰ κολαστώ! Σώνει με καὶ πλέον ἀς μὴν κλέψω
 ἀπὸ τὴν σήμερον».

Καὶ ἔτσι μερικοὶ χριστιανοὶ ἐσηκώθησαν καὶ ἔκαμαν δόγμα μεγάλο, διατὶ ἐ-
 γράψαμε ἔτσι. «Κακὸν μας φαίνεται» ἔλεγον καὶ ἄλλα πολλὰ. Τέλος εἶπαν ὅτι: «αὐ-
 τὸς ἐστορίσεν τὸν βασιλέα ποῦ μας ὀρίζει εἰς τὴν κόλασιν». Καὶ ἐπήγαινον ὁ
 189^r σκοπός, ὦ ἀδελφέ, ὡς νὰ το μάθουν οἱ ἐξῶ, οἱ | ἡμᾶς κρατοῦντες, ἐμένα νὰ καύ-
 65 σουν καὶ τὴν ἐκκλησίαν ἐκ θεμελίου νὰ χαλάσουν καὶ σιμὰ εἰς αὐτὰ νὰ ἀδικηθούν
 καὶ ἄλλοι πολλοί.

Καὶ ἔτσι ἐγὼ ἐτρόμαξεν ἡ καρδιά μου, ἀδελφέ, καὶ ἤμουν ὡσάν ἀποθαμένος.
 Καὶ ἐθάμαξα ὅτι ἀπάνου εἰς τὸ καλὸν μου νὰ με ἔλθει τοιοῦτος πειρασμός. Καὶ ἔτσι
 ἐπρόσπεσα εἰς τὸν κυρ Δανιὴλ τὸν ἀρχιερέαν μας καὶ αὐτὸς τοὺς ἔκαμεν μένι. Καὶ
 70 ἐγὼ ἐβάλα τὸν ἴστοριστὴν καὶ τὰ ἐσθῆσεν ὅλα ἐκεῖνα καὶ ἔτσι ἐσθῆσεν ἡ φλόγα·
 καὶ ἐμείναμεν ἀβλαβεῖς ἡμεῖς οἱ ταπεινοὶ χάριτι Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου. Ταῦτα
 ἐπάθα, ἀδελφέ!

2. Σέρραν κώδ. 35. τόν πλανώμενον κώδ. 58. άφεντούς κώδ.
69. Δανιήλ γραμμένο δεύτερη φορά διέγραψε ο γραφέας.

2. αστόριστος: (για ναό) αζωγράφιστος, αδιακόσμητος, που δεν έχει τοιχογραφίες, αγιογραφίες. 3. σπουδάζω: πείθω, πειθαναγκάζω, «καταφέρνω» κάποιον. 5. 'στοριστής: ζωγράφος, αγιογράφος 12. ξύλον: δέντρο (πρβλ. Π.Δ. Γέν. 2.17). 19. αχαμνός: που είναι κακής ποιότητας -ότερος: κατώτερος (ποιοτικά), δευτερότερος 48. εξίκι (τουρκ. eksik): λιποβαρής, λειψός: εδώ ως επίρρ.: «ξίκικα», λιποβαρώς 49. παραφηκρούμαι: κρυφακούω 50. ρουφέτι (τουρκ. hırfet): συντεχνία, σινάφι: εδώ συνεκδοχικά: μέλος συντεχνίας: χιλές τουρκ. hile: δόλος, απάτη· η φράση κάνω χιλέ τουρκισμός: εξαπατώ (πρβλ. τουρκ. hile yapmak ή etmek) 56-7. σώνω: φτάνω, αρκώ 61. δόγμα: ζήτημα θρησκευτικό (βλ. Ε. Κριαράς, Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας, στη λ. 2)· εδώ η φρ. κάνω δόγμα ίσως γενικότερα: δημιουργώ διένεξη, ζήτημα 63. ορίζω: κυβερνώ, εξουσιάζω 69. μένι (τουρκ. men, αιτιατ. men'i): αποτροπή, παρακάλυψη, απαγόρευση· η φράση κάνω μένι τουρκισμός: αποτρέπω, εμποδίζω (πρβλ. τουρκ. men'etmek).

Σχ. 1. Χάρτης της περιοχής της Αγίας Παρασκευής των Σερρών πριν από την πυρκαγιά του 1913. Με διακεκομμένες γραμμές παρουσιάζεται η σημερινή κατάσταση, όπως διαμορφώθηκε μετά την εφαρμογή των σχεδίων για την ανοικοδόμηση της πόλης (βλ. σ. 7).

Εικ. 1. Άποψη της Αγίας Παρασκευής σε πρόσφατη εποχή (φωτογρ. 1982). Δεξιά η Παλιά Μητρόπολη.

Εικ. 5. εστορίσαμε [...] τον μυλωνά οπού κλέπτει αλεύρι [...] και όποιος παραφηκρέται (Κουτλ. 153, φ 188^β). Παραστάσεις κολασμένων (Η ΑΦΥΚΡΑΘΗΣΑ τὰ κακά. Ο ΜΥΛΟΝΑΣ) σε τοιχογραφία του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου Καστοριάς (1727) (Πηγή: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', <Αθήνα>, Εκδοτική Αθηνών, <1975>, σ. 252· πρβλ. Α.Κ. Ορλάνδος, «Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς», *ΑΒΜΕ* 4, 1938, 178).

Εικ. 6. Άποψη της Αγίας Παρασκευής μετά τον εμπρησμό της το 1913 σε λεπτομέρεια φωτογραφικής κάρτας εκδομένης λίγα χρόνια μετά. Στο βάθος ο ναός του Αγίου Αντωνίου και της Αγίας Μαρίας (Πηγή: Γ. Καφταντζής, *Ορφείας* [βλ. σημ. 43]).

Εκείνος ότι το άρχαιότ' ἄσπετον του θεοῦ καὶ γέρας ἐστὶν σφραγὶς
 καὶ ἡ περιτομὴν κτείνων, τὸ ὄσκιον ἀρτίονα μὴ σφραγίσει τὴν πόλιν
 Πρωτόργου.